

М.А. Савченко

МЕТОДИКА ВИПРАВЛЕННЯ ВАД ВИМОВИ ФОНЕМ У ДІТЕЙ

М. Савченко

Методика виправлення вад звуковимови у дітей

*Рекомендовано управління шкіл
Міністерства освіти УРСР*

Савченко М. А. Методика исправления недостатков произношения у детей. — К.Рад. школа, 1983 — 167 с.

Пособие поможет логопедам, учителям, родителям определить содержание, методику, приемы работы, направленные на исправление недостатков произношения звуков у детей, формирование умений анализировать звуковой состав слова. Материал изложен с учетом данных экспериментальных исследований.

Предназначено для логопедов общеобразовательных и специальных школ, студентов дефектологических факультетов пединститутів, родителей.

Посібник рекомендований кафедрою сурдопедагогіки і логопедії Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. (Київського Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова)

Рукопис рецензували директор Львівської спеціальної школи-інтернату № 6 для дітей з важкими розладами мови А. І. Снігур та заступник директора цієї школи Г. Й. Блинова.

ПЕРЕДМОВА

Своєчасне оволодіння мовою — основа розумового розвитку дитини, запорука повноцінного її спілкування з навколишніми людьми.

Різні відхилення мовного розвитку негативно позначаються на сприйманні мови, висловлюванні власних думок, оволодінні знаннями та формуванні особистості дитини.

Найпоширенішою вадою мовного розвитку в учнів молодшого шкільного віку є неправильна вимова окремих звуків. Проблемі формування правильної вимови присвячено чимало праць сурдопедагогів і логопедів (В. І. Бельтюков, К. О. Волкова, Р. Г. Краєвський, О. В. Правдіна, Ф. А. Рау, Ф. Ф. Рау, Й. Ф. Слезіна, М. Ю. Хватцев та ін.). Розроблені ними методичні прийоми успішно використовуються в логопедичній практиці.

Мета цього посібника — допомогти логопедам, учителям, батькам поглибити знання з методики подолання вад звуковимови в учнів молодшого шкільного віку, ознайомити з доцільними формами організації та планування корекційної роботи, з прийомами роботи, що активізують дії учня, сприяють розвитку його пізнавальних можливостей, забезпечують оволодіння засобами самоконтролю за правильною вимовою звуків.

Характеризуючи вади звуковимови, ми користувалися даними Н. О. Нікашиної, О. В. Правдіної, Ф. Ф. Рау, О. О. Токаревої, М. Ю. Хватцева та ін.

Відомості з анатомії, фізіології та патології органів мовлення взяли з праць А. В. Неймана, Г. П. Користенської.

У розділі «Загальні методичні рекомендації щодо подолання вад звуковимови й звукосприймання» зміст і методика роботи висвітлюються в двох напрямках: формування правильної звуковимови і розвиток фонематичного сприймання.

Розроблені й апробовані нами методи формування правильної звуковимови відрізняються від загальноприйнятих тим, що з самого початку передбачають засвоєння учнями певних знань про участь окремих органів в артикуляції звуків, про диференціальні ознаки і способи творення звуків, виховання в учнів умінь відчувати деякі рухи й положення власних органів мовлення, управляти ними, контролювати правильність відтворення звуків, спираючись на м'язові (кінестетичні) відчуття.

У посібнику дано рекомендації щодо розвитку в учнів умінь сприймати немовні звуки й мову, виділяти із слів окремі звуки, аналізувати слова, різні за звуковою будовою, протиставляти звуки за твердістю і м'якістю, глухістю і дзвінкістю, а також методичні вказівки щодо подолання вад у вимові голосних і приголосних. Пропонуються зразки перспективного й щоденного планування, навчальні картки.

Посібник призначений для логопедів загальноосвітніх шкіл, ним можуть скористатись і логопеди спеціальних шкіл.

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ВАД ЗВУКОВИМОВИ

Вади звуковимови з можливими проявами недорозвинення фонематичного сприймання найбільш поширені в дітей дошкільного віку та молодших школярів. Якщо такі вади не пов'язані з вадами слуху, інтелектуального розвитку, порушенням рухової функції, з тяжким недорозвиненням у дитини лексичної й граматичної систем, їх визначають як дислалію. Здебільшого це вади вимови звуків однієї артикуляційної групи (*p, p'* або *c, c', z, z'* — мономорфна дислалія), рідше — двох і більше артикуляційних груп (*p, p'* і *c, c', z, z'* — поліморфна дислалія).

Вади звуковимови в учнів можуть ускладнюватися різними проявами фонематичного недорозвинення й позначатися на загальному мовному розвитку й успішності з мови.

Виділяють три групи учнів з дислалією. До першої групи відносять учнів, в яких наявні лише вади звуковимови (фонетичні дефекти). Вони часто зумовлюються тимчасовим недорозвиненням диференціювань артикуляційних рухів і положень органів мовлення. До другої — учнів, у яких вади звуковимови ускладнюються недорозвиненням фонематичних процесів (фонетико-фонематичні дефекти). Учні цієї групи плутають і замінюють звуки. До третьої — учнів, в яких вади звуковимови й звукосприймання поєднуються з вторинним недорозвиненням лексичної й граматичної систем.

Вади звуковимови й звукосприймання в учнів можуть мати як первинний, так і вторинний характер, тоді як недорозвинення в них лексичної й граматичної систем, вади читання, письма при дислалії є завжди вторинними.

Характерними для дислалії є заміна одного звука іншими, плутання їх, спотворена вимова та відсутність (пропуск) звука.

Заміна й плутання звуків зумовлюються утрудненнями у формуванні артикуляційних і фонематичних диференціювань, ослабленням довірливої уваги тощо.

Серед замін доцільно виділяти стійкі, коли певний звук у всіх випадках постійно замінюється іншим. Наприклад, звук *p* у всіх позиціях замінюється звуком *л*

(либа, волона замість риба, ворона). Нестійкі заміни характеризуються тим, що один і той самий звук замінюється кількома звуками. Наприклад, звук *p* в одних словах замінюється звуком *л*, в інших — *л'*, й або в (ланок, тлява, тйава, виба замість ранок, трава, риба). Плутання виявляється у взаємозаміні звуків (либа, мороко — риба, молоко).

Спотворена вимова звуків (гаркавий *p*, міжзубні *л*, *с*) є наслідком неправильних рухів і положень органів мовлення. Наприклад, вібрація, що характерна для творення звука \wedge здійснюється не кінчиком язика, а м'яким піднебінням.

Потрібний звук (*p*, *л* та ін.) замінюється короткою паузою, інколи з придихом (иба, x^{\wedge} иба, мооко, мох $^{\wedge}$ око). Органи артикуляції в цих випадках не набувають положення, потрібного для вимови певного звука. О. В. Правдіна [15] визначає три рівні неправильної звуковимови: невміння вимовляти звук ні ізольовано, ні наслідуючи; неправильна вимова при вмінні вимовляти звук ізольовано та в легких словах; недостатня диференціація (плутання близьких звуків) при вмінні вимовляти обидва звуки ізольовано.

Дислалію не слід плутати з віковими особливостями мовлення, коли дитина ще не навчилася вимовляти певний звук, замінює складніші за артикуляцією приголосні простішими. Вікові особливості мовлення зникають у три-чотири роки. Логопедичну роботу з дошкільниками, які не вимовляють окремих звуків, але мають багатий словниковий запас, практично засвоїли граматичну будову мови, можна розпочинати з п'яти років.

Вади звуковимови, що мають місце при ринології, дизартрії, алаалії, а також вадах фізіологічного слуху, розглядаються як симптоми цих мовних розладів. Проявляються вони в кожному випадку своєрідно.

АНАТОМО - ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИМОВИ Й СПРИЙМАННЯ ЗВУКІВ

Для оволодіння звуковимовою потрібно, щоб були розвинуті всі рецепторні системи (акустичні, кінестетичні, зорові), апарат, що сприймає, переробляє й зберігає інформацію, моторний апарат, що забезпечує артикуляцію, психічна діяльність (інтелект, пам'ять, увага тощо).

Усне мовлення є результатом роботи мовного апарату, що складається з центрального й периферичного відділів.

Центральний відділ мовного апарату розміщується у головному мозку і складається з кіркових центрів, підкіркових вузлів, провідних шляхів та ядер черепно-мозкових нервів.

В акті мовлення беруть участь різні аналізатори, але вирішальне значення відіграють мовнослуховий і мовноруховий. Мовні зони кори (кіркові відділи слухового, рухового й інших аналізаторів) взаємодіють між собою і зв'язані з діяльністю всієї нервової системи.

Нервові імпульси мовнорухового аналізатора по провідних шляхах, черепно-мозкових нервах надходять до периферичних органів мовлення. Ці імпульси регулюють тонус м'язів, викликають їх скорочення, а за ним голос та характерний для звуків мови шум. Завдяки цьому створюється можливість для вимовляння складів, слів. Шлях від центру до периферії мовного апарату (еферентний шлях) є лише однією частиною механізму мовлення.

Друга його складова частина (аферентний шлях) є оберненим зв'язком — від периферії до центру (кінестетичний і слуховий шляхи). Під час мовлення від голосових зв'язок, язика та інших органів мовлення до кори головного мозку надходять сигнали (кінестезії), які є основою координації рухів і контролю за правильним їх відтворенням. Розвиток мовної функції починається з формування умовних зв'язків у сенсорному відділі, які пов'язані з надходженням звукових, словесних подразнень із зовнішнього середовища через рецептор слуху, провідні шляхи в кірковий відділ мовнослухового аналізатора.

Обернений зв'язок забезпечує автоматичне регулювання рухів органів мовлення. Особливу роль у цьому відіграє кінестетичний контроль, оскільки він дає можливість виправити помилку у відтворенні артикуляції

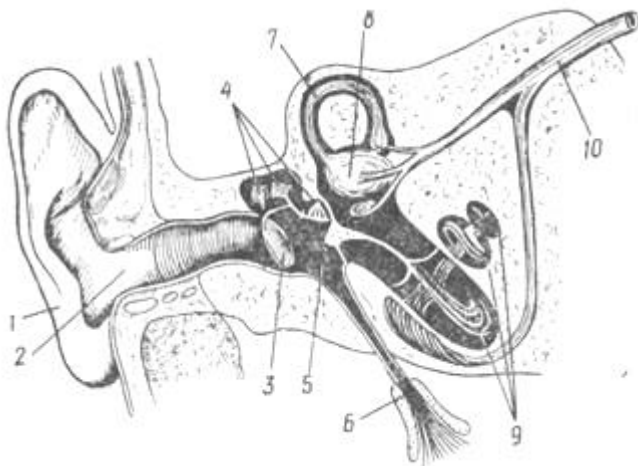
до того, як звук вимовиться. Слуховий контроль може діяти лише в момент вимовляння звука.

Кора великих півкуль еферентним й аферентним шляхами зв'язана з різними частинами периферичного мовного апарату.

Периферичний відділ мовного апарату складається з апарату слуху й апарату мовлення.

Апарат слуху (слуховий аналізатор) складається з трьох частин: периферичної, провідникової й центральної.

Периферична частина включає зовнішнє, середнє і внутрішнє вухо. Звукові хвилі через слуховий прохід зовнішнього вуха досягають барабанної перетинки і зумовлюють її коливання, яке передається слуховим кісточкам середнього вуха. Ланцюжок слухових кісточок передає звукові коливання у внутрішнє вухо. Слухові коливання викликають подразнення волоскових слухових нервових клітин кортієвого органа, які зв'язані із слуховим нервом провідникової частини. Далі через провідні шляхи нервові імпульси надходять до слухових зон кори головного мозку. У корі головного мозку здійснюється вищий аналіз і синтез слухових подразнень, що є фізіологічною основою сприймання звука.

Мал. 1. **Схема слухового апарату:**

1 — вушна раковина; 2 — зовнішній слуховий прохід; 3 — барабанна перетинка; 4 — слухові кісточки; 5 — барабанна порожнина; 6 — слухова труба; 7 — півколовий канал; 8 — присінок; 9 — завитка; 10 — присінково-завитковий нерв.

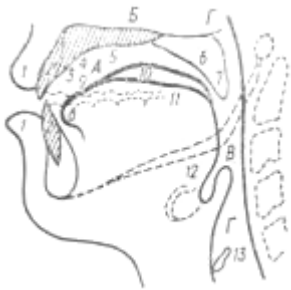
Периферичний апарат мовлення складається з трьох частин: дихального апарату (легенів з бронхами і дихального горла); голосового апарату (гортані); артикуляційного апарату (надставної труби з системою порожнин).

Дихальний апарат. Дихальний апарат здійснює газовий обмін, потрібний для організму, та голосоутворення.

Головний орган дихання (легені) розміщений у грудній клітці. Права й ліва легені з'єднані відповідно з правими й лівими бронхами. На рівні п'ятого грудного хребця бронхи переходять у трахею.

Трахея, або дихальне горло, складається з хрящових півкільць і має довжину 11—13 см. Задня стінка трахеї прилягає до стравоходу. У верхній частині трахея переходить у гортань.

Дихальний цикл складається з двох фаз — вдишу і видиху. За одну хвилину відбувається 16—20 повних дихальних циклів. Загальна життєва ємкість легень становить 3500—4000 см³. У людей різного віку життєва ємкість легень неоднакова. В учнів молодших класів вона становить 1100—1600 см³. Фаза видиху під час мовлення значно переважає фазу вдишу (співвідношення 5:1 або навіть 8: 1). Це забезпечує злитність мовлення на фазі видиху. Вдих під час мовлення здійснюється в основному через рот.

Мал.2.Схема мовленнєвого апарату

А — ротова порожнина; **Б** — носова порожнина; **В** — глоткова (фарингальна) порожнина; **Г** — гортань; **1** — губи; **2** — зуби; **3** — верхні альвеоли; **4** — передня частина твердого піднебіння; **5** — задня частина твердого піднебіння; **6** — м'яке піднебіння; **7** — язичок; **8** — кінчик язика; **9** — передня спинка язика; **10** — середня спинка язика; **11** — задня спинка язика; **12** — корінь язика; **13** — голосові зв'язки.

Гортань складається з хрящів і м'язів. Основу гортані становить персневидний хрящ. Над персневидним хрящем міститься щитовидний хрящ.

До щитовидного хряща прикріплений надгортанний хрящ, або надгортанник. При ковтанні він щільно закриває вхід у гортань і захищає дихальні шляхи від потрапляння

їжі. Під час дихання надгортанник піднімається, тому повітря вільно проходить у гортань. Зверху на печатці персневидного хряща симетрично розміщені два черпалоподібних хрящі. Кожний з них має по 2 відростки — голосовий і м'язовий. До голосових відростків прикріплені голосові зв'язки. Голосові відростки черпалоподібних хрящів сходяться і розходяться (наближаються і віддаляються один від одного). При цьому змінюється положення голосових зв'язок.

Найважливішим органом в утворенні голосу (фонації) є голосові зв'язки, які мають форму двох губ, що виступають назустріч одна одній із внутрішніх стінок щитовидного хряща. Завдяки рухливості черпалоподібних хрящів і здатності голосових зв'язок скорочуватися вони можуть змикатися, утворюючи перепону для видихуваного повітря, або розмикатися, утворюючи голосову щілину.

Під час вимовляння голосних, сонорних і дзвінких приголосних голосові зв'язки зближені.

Голос людини характеризується різною висотою, силою і тембром, що залежать від довжини, напруженості голосових зв'язок, а також від статі, віку, індивідуальних особливостей будови та функції голосових органів кожної людини.

Надставна труба складається з порожнини глотки, ротової і носової порожнин.

Глотка розміщена над гортанню. У ній виділяють верхню (носоглотку), середню (ротову) й нижню (гортанню) частини. Носоглотка відділена від ротової частини м'яким піднебінням. М'яке піднебіння, скорочуючись, піднімається вгору й закриває вхід до носової порожнини. При такому положенні м'якого піднебіння повітря виходить тільки крізь ротову порожнину. Якщо ж м'яке піднебіння опускається вниз і повітря проходить через носову порожнину, то звуки, утворювані при цьому, набувають носового відтінку.

Носоглотка і носова порожнина з приносними пазухами відіграють роль резонатора, що підсилює голос і надає йому своєрідного тембру.

Ротова порожнина розміщена між нерухомою верхньою й рухомою нижньою щелепами. У ротовій порожнині містяться мовні органи: язик, зуби (верхні й нижні), альвеоли (верхні й нижні), м'яке й тверде піднебіння й язичок. Спереду ротова порожнина обмежена губами.

Найдіяльнішим органом мовного апарату є язык. На ньому виділяють кінчик, передню, середню і задню частини та корінь языка. Слизові оболонки, що вкривають м'язи языка, на дні ротової порожнини утворюють складку (вуздечку). Завдяки великій кількості м'язів, розміщених у різних напрямках, язык може швидко й точно рухатись (вгору, вниз, вперед, назад), утворюючи потрібні звуки.

Звуки мови утворюються під час видиху. Повітря, що йде з легень, надходить у бронхи, потім — у трахею, гортань. У гортані проходить між голосовими зв'язками і, коли вони змикаються, зумовлює їх дрижання. У надставній трубці голос набуває певного забарвлення. Органи артикуляції, постійно рухаючись, весь час змінюють форму й розмір ротової порожнини. Завдяки цьому утворюються різні звуки мови. Кожний звук характеризується певним положенням органів артикуляції та голосових зв'язок.

Правильна будова органів мовлення є запорукою успішного оволодіння звуковимовою. Але в деяких дітей є ті чи інші відхилення в будові мовного апарату.

Досвід роботи свідчить, що вади вимови не обов'язково зумовлюються відхиленнями в будові. Проте в процесі корекційної роботи їх не можна ігнорувати.

На оволодіння правильною звуковимовою можуть впливати відхилення в будові верхньої щелепи, зубних рядів, піднебіння та языка.

Досить поширеними дефектами щелеп є прогнатія (збільшення й виступ уперед верхньої щелепи) і прогенія (аналогічна вада нижньої щелепи). На формування звуковимови здебільшого впливають прогнатія й прогенія, ускладнені вадами прикусу, що характеризуються деформацією зубних рядів. При глибокому прикусі верхні різці перекривають нижні або навпаки. Це обмежує рухи нижньої щелепи, може позначатися на акті жування й артикуляції.

Відкритий прикус характеризується відсутністю зімкнення між зубами. Якщо щілина утворюється у фронтальній ділянці — це відкритий передній прикус. Утворення щілини між бічними зубами після їх зімкнення називається відкритим бічним прикусом.

Трапляються випадки звуження щелеп (здебільшого верхньої щелепи), що проявляється в зменшенні відстані між бічними зубами, надмірному зближенні фронтальних зубів або виступі їх вперед. Інколи звуження проявляється в асиметрії на певних ділянках зубного ряду. Аномалії роз-

витку (розщеплення) твердого і м'якого піднебіння, язичка характеризуються утворенням щілин, через які повітря, що має потрапляти під час мовлення в ротову порожнину, надходить у носову. Голос і звуки мови набувають своєрідного носового тембру. Такі вади характерні для ринофонії і ринолалії.

Інші відхилення в будові піднебіння (високе, вузьке, куполоподібне, низьке, плоске) впливають на вимову тоді, коли вони доповнюються вадами в будові щелеп, прикусів, зубних рядів тощо.

Вади в будові язика, що характеризуються збільшенням чи зменшенням його розміру (макроглосія, мікроглосія), відсутність язика (аглосія) та дефекти губ трапляються рідко. Частіше бувають випадки укорочення вуздечки язика.

Якщо вада в будові артикуляційного апарату перешкоджає виробленню потрібних для правильної вимови того чи іншого звука положень органів артикуляції, можуть з'явитись вади у вимові звуків. Логопед повинен передбачити негативний вплив тієї чи іншої вади в будові мовного апарату на вимову певного звука, щоб вибрати правильний для такого випадку спосіб корекції вади вимови. У тяжких випадках потрібні консультація лікаря-ортодонта і відповідне лікування.

Досвід роботи показує, що вади звуковимови поширені в дітей з правильною будовою периферичного артикуляційного апарату так само, як і в дітей з вадами в будові артикуляційного апарату. Іноді, маючи значні вади в будові щелеп, язика, дитина оволодіває правильною вимовою всіх звуків. Треба пам'ятати про великі компенсаторні можливості дитини. Чіткі, диференційовані рухи, потрібні для відтворення окремих елементів артикуляції, здебільшого можна виробити на основі усвідомлення учнем умов і способів організації мовних рухів, способів дій.

ОБСТЕЖЕННЯ ДИТИНИ З ВАДАМИ ЗВУКОВИМОВИ

Вивчення дитини, що має вади звуковимови, починається з першого знайомства з нею.

Попередній діагноз, що встановлюється логопедом під час масового обстеження дітей у школі (дитсадку), уточнюється в процесі відвідування дитиною логопедичних занять. Щоб мати можливість зібрати анамнез, уточнити історію розвитку мови та визначити умови, в яких здійснюватиметься корекційна робота, необхідно запросити батьків.

У процесі першої бесіди з батьками логопед з'ясовує, що хвилює батьків у мовному розвитку дитини, що знають вони про наявні відхилення в її мовленні, яких вживали заходів, щоб допомогти дитині їх позбутися.

Дані про стан мовного розвитку збираються протягом двох-трьох занять і доповнюються в процесі наступної роботи з дитиною. У «Положенні про логопедичні пункти при загальноосвітніх школах», затвердженому міністром освіти СРСР 9 квітня 1976 року, наведено схему «Мовної карти», яка заповнюється на кожного учня після зарахування його на логопедичні заняття (дод. 3, с. 9—11). В Інструктивно-методичному листі про роботу вчителя-логопеда логопедичного пункту при загальноосвітній школі, підготовленому НДІ дефектології АПН СРСР і Головним управлінням шкіл, даються методичні рекомендації щодо обстеження дітей з вадами мовлення. Та оскільки «Мовна карта» й методичні рекомендації до неї розраховані на обстеження дітей з різною мовною патологією, зробимо деякі доповнення.

Як уже зазначалось, утруднення в логопедів викликають випадки, коли вади звуковимови супроводжуються недорозвиненням фонематичного сприймання, лексичної та граматичної систем. Такі діти, як правило, мають вади вимови звуків кількох артикуляційних груп, допускають помилки в усному мовленні і на письмі навіть тоді, коли позбулися вад звуковимови. Щоб своєчасно вжити заходів щодо запобігання вторинним відхиленням, що можуть проявлятися у вадах читання, письма, недорозвиненні лексичної й граматичної систем, дитину з вадами вимови треба ретельно обстежити й визначити напрями та зміст роботи з нею.

У схемі, що дається в згаданому положенні, на нашу думку, треба зазначити рідну мову дитини та якою мовою проводиться навчання в тому закладі, де перебуває дитина.

на. Це слід враховувати, оскільки в союзних республіках працюють школи (дитсадки) з російською й рідною мовою навчання. А мова, якою спілкуються вдома, може бути іншою, ніж у закладі, де навчається дитина. Саме це буває однією з причин плутання в мові звуків, помилок у наголосі тощо.

У випадках, коли в учня порушена вимова звуків кількох артикуляційних груп та одночасно недорозвинені фонематичні процеси або лексична та граматична системи, бажано добре вивчити історію загального й мовного розвитку дитини. Дані про такий розвиток можна дістати в матері або особи, яка добре обізнана з тим, як розвивалась дитина.

Особливу увагу треба зосередити на історії мовного розвитку. Батьки часто дають дуже бідну інформацію з цього питання, тому, щоб з'ясувати потрібні дані, користуються додатковими запитаннями. Наприклад, уточнюючи основні етапи домовленнєвого й мовного розвитку, можна запитати в батьків, коли дитина почала прислухатися до мови матері та відповідати їй звуками, повторювати кілька складів підряд, «розмовляти» із собою чи із співбесідником.

З'ясовується, коли дитина почала реагувати на запитання типу: «Де тік-так? Де очі (носик, м'яч)?», та коли сама почала користуватись окремими словами, щоб висловити своє бажання, задоволення. Добре, коли батьки пригадують слова, які вживала дитина наприкінці першого року життя.

Визначається також розвиток мовлення на другому і третьому році життя.

Необхідно звернути увагу на те, як розуміли мову дитини люди, що її оточують, як дитина сприймала мову дорослих.

З'ясовується, чи проводилась робота з корекції вад мовлення (де, коли, як довго).

У разі потреби логопед збирає додатковий матеріал про історію розвитку дитини в педіатра, психоневролога, педагога.

Дані про стан слуху, будову артикуляційного апарату логопед може встановити самостійно або взяти в оториноларинголога.

Стан слуху бажано перевіряти в усіх дітей. Обстежується слух за допомогою мови (шепітної, розмовної) в повній тиші у кімнаті, ізольованій від сторонніх шумів. Дитині чітко пояснюють завдання: уважно слухати і повторювати

вголос усе, що почує. Вона повинна сидіти на стільці в профіль до логопеда, щоб вухо, яке обстежується, було перед його обличчям. А протилежне закривають ваткою (пальцем). Педагог починає обстежувати з невеликої відстані і поступово відходить, щоб визначити ту найбільшу відстань, з якої дитина сприймає шепітну мову. Для обстеження слуху треба брати слова, зрозумілі дитині (мама, Вова, рука, нога, голова, барабан, корова, молоко, книжка, муха, олівець, стіл, дівчинка, кішка, зайчик, бабуся, дідусь, ліжко, зошит, сорочка).

Шепітну мову дитина, що добре чує, сприймає на відстані 6 і більше метрів.

Дитину, що сприймає шепітну мову на меншій відстані, необхідно перевірити уважніше. Зокрема, треба визначити відстань, на якій вона сприймає розмовну мову. Можна запропонувати дітям й інші завдання: наприклад, повторити за педагогом слова або показати названу педагогом іграшку з тих, що лежать перед дитиною. При цьому використовують тільки добре відомі дитині іграшки та їх назви. Можна запропонувати дітям виконати певні дії. Такі завдання допомагають диференціювати випадки, зумовлені вадами слуху, та випадки, спричинені вадами мовлення, соромливістю дитини і деякими іншими причинами.

Якщо виникла будь-яка підозра на зниження слуху, дитину направляють на обстеження до оториноларинголога.

Хоч методичні рекомендації щодо обстеження дитини і викладатимуться в тій послідовності, яка передбачена схемою «Мовної карти», її можна змінювати залежно від того, наскільки добре дитина вступає в контакт, виявляє активність, самостійність.

Дані про будову та рухомість артикуляційного апарату учнів дістають на основі огляду видимих органів та за допомогою різних вправ, що їх виконують учні за завданням логопеда.

Як свідчить досвід, вади будови артикуляційного апарату перешкоджають оволодінню правильною вимовою лише тоді, коли поєднуються з вадами прикусів, зубних рядів, вуздечки язика, з вадами піднебіння.

Якщо дитина має виразні вади прикусу, зубного ряду, піднебіння, її треба направити на консультацію та лікування до ортодонта. Якщо коротка вуздечка, дитину направляють на хірургічну операцію. Але перед цим слід

переконатися, що вуздечка справді укорочена, що дитина не може доторкнутися кінчиком язика до краю нижньої губи. Якщо дитина може виконати таку вправу, треба спробувати виробити правильну вимову звука *р* без хірургічного втручання. Для визначення рухомості губ, щелепи, язика пропонують: відкрити — закрити рот, посміхнутись — витягнути губи трубочкою, покласти язик на нижню, верхню губу, підняти язик до верхніх альвеол, піднебіння.

Щоб перевірити уміння міняти положення органів мовлення, утримувати їх у певному положенні протягом деякого часу, пропонують такі вправи: висунути язик і тримати його в такому положенні (не торкаючись зубів і губ), поки логопед лічить до трьох (п'яти); виконати серію рухів типу: покласти кінчик язика на верхню губу, нижню, перевести кінчик язика в правий, а потім лівий куток рота; покласти кінчик язика за верхні зуби, нижні, на нижню губу, верхню (3—4 послідовних рухи).

Якщо язик під час утримування його в певному положенні відхиляється вбік (частіше в правий), є труднощі у виконанні серії рухів, стан рухової функції треба ретельно перевірити. Це особливо важливо в тих випадках, коли порушена вимова звуків кількох артикуляційних груп та наявний боковий сигматизм. Ці симптоми можуть бути сигналами того, що в дитини не дислалія, а стерта дизартрія. Для встановлення остаточного діагнозу таких дітей має оглянути лікар-психоневролог.

Вивчення стану звуковимови передбачає визначення кількості порушень у вимові звуків та характеру цих порушень. У літературі описується, як треба нотувати та аналізувати здобуті дані. Проте на практиці логопеди часто обмежуються переліком букв, що відповідають порушеним у вимові звукам, або констатують: сигматизм, парасигматизм, не уточнюючи того, які саме звуки порушені та як саме. У багатьох випадках називаються вади вимови лише твердих приголосних і не згадуються вади вимови м'яких.

В одну артикуляційну групу об'єднуються звуки, що мають однакові місце й спосіб творення, але можуть протиставлятися за твердістю й м'якістю, глухістю й дзвінкістю. Виходячи з цього, доцільно під час обстеження і в процесі корекції об'єднувати звуки в такі артикуляційні групи: *п, б, м; т, д, н, т', д', н'; к, г; х, г; в* (двогубий); *ф* (губно-зубний); *й; с, с'; з, з'; ш, ж; ц, ц'; дз, дз'; ч, дж; л, л'; р, р'.*

Під час обстеження важливо визначити характер вади вимови звуків кожної артикуляційної групи.

Щоб не допустити при цьому помилок та правильно визначити стан умінь відтворювати правильну артикуляцію, дитині треба подати достатній обсяг мовного матеріалу. Його добирають так, щоб звук, вимова якого вивчається, був у різних позиціях слова. Остаточний висновок про ваду вимови того чи іншого звука можна робити лише тоді, коли буде достатня кількість фактів про те, як вживається звук у самостійній мові дитини (природних умовах спілкування, під час читання віршів, у розповідях за малюнками тощо).

Інколи діти володіють правильною артикуляцією звука, але не користуються нею в мовленні.

Щоб переконатись у цьому, дитині пропонують вимовити певний звук ізольовано або повторити його за логопедом. Можна давати для повторення за логопедом окремі слова і речення.

Усі спостереження логопед повинен занотувати, щоб потім, проаналізувавши здобуті матеріали, зробити певний висновок про стан вимови.

Нотувати виявлені вади з вказівками на характер їх можна скорочено.

Це зручно зробити в завчасно підготовленій таблиці. Вона може мати такий вигляд (с. 16).

Звуки, артикуляція яких вироблена, але не автоматизована, позначаються так: *ш* → *с*, а звуки, артикуляція яких не сформована, позначають інакше: *ш* → *с*. Це означає, що дитина не оволоділа правильною артикуляцією звука *ш* і постійно його замінює в мовленні звуком *с*.

В окремих випадках звук вимовляється з певним призвуком, що нагадує голосний *й* або якийсь приголосний. У цих випадках позначають так: *н^у*; *с^т*; *с^ш* і т. д.

Висновок про стан звуковимови має бути повний, обґрунтований здобутими під час обстеження фактами, щоб на його основі можна було визначити основний зміст і послідовність роботи над звуками, що порушені у вимові дитини. Висновки типу «сигматизм», «ротацизм», «парасигматизм» не дають достатньої інформації про кількість і характер вад вимови звуків, тому їх треба уникати.

Звук	Самостійна вимова	Відображена вимова	Висновок
с	$c \rightarrow c'$	+	$c \rightarrow c'$ (с не автоматизовано)
с'	+	+	
з	$z \rightarrow z'$	+	$z \rightarrow z'$ (з не автоматизовано)
з'	+	+	
ш	$ш \rightarrow c'$	$ш \rightarrow c'$	$ш \rightarrow c'$ (ш не поставлено)
ж	$ж \rightarrow c$	$ж \rightarrow z'$	$ж \rightarrow z'$ (ж не поставлено)
ц	$ц \rightarrow t'$	$ц \rightarrow t'$	$ц \rightarrow t$
ц'	$ц' \rightarrow t'$	$ц' \rightarrow t'$	$ц' \rightarrow t'$
дз	$dz \rightarrow d'$	$dz \rightarrow d'$	$dz \rightarrow d$
дз'	$dz' \rightarrow d'$	$dz' \rightarrow d'$	$dz' \rightarrow d'$
р	$p \rightarrow$ гарк. вим.	$p \rightarrow$ гарк. вим.	$p \rightarrow$ гарк. вим.
р'	$p' \rightarrow$ гарк. вим.	$p' \rightarrow$ гарк. вим.	$p' \rightarrow$ гарк. вим.

Умовні позначення в таблиці можуть бути такими:

\rightarrow – заміна звуку **г/з** – губно-зубна вимова
 \leftrightarrow – плутання звуків **бок.** – бокова вимова
 ξ – звук має кілька замінників
 $+$ – правильна вимова **нос. вим.** – носова вимова
м/з – міжзубна вимова **гарк. вим.** – гаркава вимова
п/з – при зубна вимова

Стан фонематичного сприймання, оволодіння аналізом звукового складу слова можна визначити за допомогою завдань. Вони мають допомогти виявити стан слухової уваги, уміння зосереджувати увагу на мовленні людей, що оточують дитину, запам'ятовувати й відтворювати почуте, визначити наявність того чи іншого звука в слові, що стоїть у найбільш доступній для сприймання позиції, визначати перший та останній звуки в слові, визначати їх послідовність тощо.

Наведемо приклади таких завдань.

1. Послухай і виконай: візьми ручку й поклади її в пенал; візьми олівці й поклади їх у пенал; розгорни книжку;

закрий книжку (на столі лежать дві книжки — одна розгорнута, друга—закрита); покажи яблуко; покажи яблука.

2. Послухай і повтори склади, звукосполучення, слова, речення:

па, ба . . .	пабада . . .	сесуси . . .
ба, ма . . .	шасажа . . .	шишуша . . .
ба, ну . . .	фатапа . . .	лалело . . .

бити, мити, лити . . .	білий, сірий, синій . . .
сам, сом, сім . . .	писав, пише, писатиме . . .
лід, плід, слід . . .	сливки, сливи . . .

На прогулянку пішли Оля, Сергійко, Петрик та Олесь.
Сиплеться з дерев жовте, червоне, оранжеве листя.
У вазі лежали абрикоси, персики, сливи.

3. Підніми руку, коли почуєш слово із звуком:
а — азбука, снігур, дрізд; вікно, стіна, стіл;
ш — ручка, пенал, зошит; шафа, стілець, килим;
с — сапки, танки, банки; весна, зима, село.

4. Відбери малюнки, у назвах яких є звук м (л, с . . .).

5. Назви перший і останній звуки в словах:
мох, стіл, вікно, шафа, урок . . .

6. Назви послідовно всі звуки в словах:
дах, клас, марка, лопата, листопад . . .

Наведені завдання доступні для дітей підготовчої групи дитячого садка та першокласників. Для учнів других-третьох класів слід пропонувати складніші за звуковим складом слова, переважно багатоскладові або із збігом приголосних.

Вивчення словникового запасу і граматичної будови мови можна деякою мірою поєднати: підібрати завдання і мовний матеріал так, щоб дістати дані для аналізу стану цих двох систем у мові дитини.

Як показує досвід, для обстеження дітей доцільно використовувати мовний матеріал на якусь певну тему, близьку до життя і діяльності дитини (школа, клас, сім'я, осінь, тварини тощо). Завдання добираються так, щоб можна було визначити активний і пасивний словник

дитини, з'ясувати, як вона використовує і розуміє різні граматичні форми.

Визначаючи словниковий запас, який має дитина з даної теми, спочатку можна запропонувати їй розповісти про школу (клас), про предмети, які є в школі, назвати ознаки цих предметів; розповісти, де вони використовуються, тощо. Коли дитина вичерпає свій активний словник, можна запропонувати їй назвати окремі предмети, малюнки, пов'язані з даною темою, за допомогою запитань («що це? який? чий? скільки? що робить?»). Запитання допоможуть виявити слова, які є в активному словнику дитини, але вона не змогла самостійно їх пригадати. Для визначення пасивного словника учням дають менш поширені в побуті слова. Можна обмежитись завданнями типу: покажи світильник, стелю; що б цьому приміщенні велике (мале, довге, вузьке, чорне, коричневе); покажи на малюнках, де будують, фарбують, прибирають. Крім цього, перевіряють, чи знають учні узагальнюючі слова («Скажи, як можна назвати одним словом шафу, стільці, стіл»), чи розуміють їх значення («Які ти знаєш меблі?»). Словниковий запас з'ясовують також під час аналізу розповідей дитини на вільну тему, за малюнком, при переказі прослуханого чи прочитаного тексту.

Знання граматичних форм (числа, роду, відмінків) виявляють при аналізі виконання розглянутих завдань. Можна додатково запропонувати такі завдання: доповнити речення словом (Гриби росли — де? — . . .); дати відповіді на запитання («Чим чистять одяг? До кого підійшов хлопчик?»); скласти речення із слів, поданих у початковій формі (зустріти, піонер, гість); утворити нові слова за зразком (гриб — грибок, стіл — , ..., вишня — вишенька, яблуна — ...) тощо.

Якщо під час обстеження дитини виявлено істотні вади в розвитку її словника й граматичної будови мови, то слід з'ясувати, чи пов'язане це недорозвинення з вадами звукової системи, чи вади звуковимови є одним із симптомів загального недорозвинення мови іншої етіології.

Під час з'ясування вміння читати звертають увагу на техніку читання, уміння переказати зміст прочитаного. Одночасно перевіряють, як учні вимовляють звуки, їх сполучення тощо.

Якщо дитина ще не навчилась читати, визначають знання певних букв, уміння читати окремі слова, склади.

Стан письма перевіряють лише у II півріччі 1 класу й пізніше. Учні пропонують списування, слуховий диктант. Текст, слова, склади мають включати звуки, які порушені у вимові або нечітко розрізняються на слух (письмові роботи додаються до «Мовної карти»).

На основі аналізу фонематичного сприймання, вимови, помилок, допущених при читанні та на письмі, визначається зв'язок вад звуковимови, звукосприймання з вадами читання й письма.

Якщо такий зв'язок буде виявлено, визначають зміст і обсяг роботи з дитиною для подолання вад звуковимови.

Для прикладу наведемо «Мовну карту» з даними учня 1 класу, що мав поліморфну дислалію.

Мовна карта

1. Дата обстеження — 3 вересня 1982 року.
2. Прізвище, ім'я — Іванов Женья.
3. Вік — народився 2 лютого 1974 року.
4. Домашня адреса —
5. Навчається в 1 класі школи № 38 (російська мова навчання).

6. Рідна мова — українська, вдома спілкуються російського та українською мовами.

7. Коротка історія розвитку.

Вагітність і пологи без патології. На першому році життя не хворів, на другому переніс запалення легенів, кір. За даними педіатра й психоневролога, фізичний і психічний розвиток відбувався без патології.

8. Історія мовного розвитку.

На першому і другому році життя мати не помічала відхилень у розвитку мовлення дитини: приблизно у 8—9 місяців був лепет, дитина пізнавала близьких, поверталась і шукала предмети на запитання («Де тік-так? Де ляля?»). Перші слова з'явилися на початку другого року (мама, баба, дай, на, пити). Наприкінці другого року дитина зверталась з проханнями, які висловлювала одним-двома словами та жестами. Наприкінці третього року з'явилися поширені речення. Дорослі погано розуміли мову дитини, оскільки багато звуків і слів вимовлялись неправильно.

У шість років звернулись до логопеда. Працювали з дитиною не систематично.

Дитина організована, слухняна, але малоактивна. Любить дивитися дитячі передачі, слухати казки. Читати навчали мало, знає окремі букви.

9. Стан слуху — без відхилень від норми.

10. Артикуляційний апарат.

Будова і рухомість без патології. Артикуляційні вправи виконує, наслідуючи їх перед дзеркалом. Язик утримує певний час у потрібному положенні. Є труднощі у виконанні серії рухів за словесною Інструкцією.

11. Стан звуковимови: $c, c' \rightarrow m/z$; $z, z' \rightarrow m/z$; $ц, ц', дз, дз' \rightarrow m', d'$; $л \rightarrow л'$; $p, p' \rightarrow л'$.

12. Фонематичне сприймання.

Завдання типу: візьми олівець (олівці), книжки (книжку) — виконує з помилками, плутає однину й множину.

У повторенні складів, слів, речень допускає багато помилок: плутає порядок слів, звуки в словах, складах.

Вміє визначати лише голосні звуки, якими починається слово. Інші завдання на аналіз звукового складу слова не виконує.

13. Словниковий запас.

Словник на тему «Наша квартира» розвинений достатньо. Називає меблі. Не знає назв деяких предметів побуту, хоч бачив такі предмети. Знає призначення окремих предметів, але стикається з труднощами при визначенні матеріалу, з якого вони зроблені. Називаючи якості предмета, вживає в основному слова, що означають колір і розмір предмета. У мові переважають іменники, дієслова. Переказувати прослухане самостійно не може, хоч зміст розуміє правильно.

14. Граматична будова мови.

Практично володіє категоріями роду, числа, відмінків, правильно вживає їх у простих поширених реченнях.

Стикається з труднощами, коли треба придумати речення із словами, що подані у певній граматичній формі.

Завдання типу: покажи, де пташка (в клітці, за кліткою) — виконав правильно.

Словотворення суфіксальне (за аналогією) правильне: гриб — грибок, стіл — столик, але дім — дімок, риба — рибок; а префіксальне — з труднощами. У вимові слів допускає неправильну вимову звуків, згаданих раніше. Крім того, інколи плутає звуки $c \rightarrow ш$, $z \leftrightarrow ж$, $ц \leftrightarrow ч$.

15. Читати не вміє. Знає букви: а, о, у, е, й (не твердо); м, с, р, к, х, в.

16. Писати не вмiє, друкує окремі букви, малює, розфарбовує задовiльно.

17. Аналіз здобутих даних.

Вiдхилень у фiзичному розвитку немає. Слух, зiр, рухова функцiя — без вiдхилень вiд норми. Добре володiє побутовою мовою, правильно вживає в самостiйній мовi основнi граматичнi форми. Стикається з труднощами при виконаннi завдань на словотворення, побудову речень. Не вмiє зв'язано розповiдати.

Порушена вимова звукiв чотирьох артикуляцiйних груп: звуки *с, с', з, з'* вимовляє мiжзубно; африкати *ц, ц', дз, дз'* замiнює вiдповiдно звуками *т', д'*, звуки *л, р, р'* замiнює звуком *л'*. Фонематичнi процеси не сформованi, читати не вмiє.

Висновок: фонетико-фонематичнi вади з незначним недорозвиненням лексичної й граматичної систем.

Основнi напрями роботи: а) виховання правильної вимови звукiв *с, с', з, з', ц, ц', дз, л, р, р'*; б) розвиток фонематичного сприймання та формування уминь аналізувати звуковий склад слова; в) подолання виявiв недорозвинення словника й граматичної будови мови (вживання слiв-ознак, узгодження слiв у реченнi, словозмiна, словотворення); розвиток зв'язного мовлення.

Конкретний план роботи складається для групи дiтей, якi матимуть подiбнi вiдхилення в розвитку усного мовлення.

Зразок перспективного плану та орієнтовні щоденні плани занять з групою наводяться далі.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ВАД ЗВУКОВИМОВИ Й ЗВУКОСПРИЙМАННЯ

У теорії й практиці логопедії склалася певна система корекційної роботи для подолання дислалії. На основі теоретичного аналізу і практичного досвіду вивчено структуру і характер цієї вади, розроблено конкретні рекомендації щодо змісту і методики її подолання.

Оскільки при дислалії насамперед порушуються звуковимова й звукосприймання, корекційна логопедична робота проводиться в двох напрямках: перший передбачає формування правильної вимови; другий — розвиток фонематичного сприймання.

У дефектологічній літературі питання про формування правильної вимови розроблені докладно. Питання розвитку фонематичного сприймання менш систематизовано і представлено в літературі гірше, ніж у практиці.

У посібнику даються методичні рекомендації щодо проведення корекційної роботи в обох напрямках.

Залежно від конкретних умов (особливостей проявів вад вимови й сприймання, стану знань, навичок попередньої роботи з дитиною) логопед самостійно розв'язує питання про обсяг матеріалу (про можливість опустити певний розділ чи вид роботи).

Робота з розвитку фонематичного сприймання побудована на основі матеріалів, здобутих нами в експериментальних дослідженнях, та даних, викладених у працях співробітників сектора логопедії НДІ дефектології АПН СРСР.

Процес корекційної роботи має виховний і розвиваючий характер. Через систему мовних вправ і спостереження звукової системи мови сприяє інтелектуальному розвитку, забезпечує подальший розвиток усного мовлення включенням прийомів роботи, спрямованих на практичне засвоєння граматики, лексики.

ФОРМУВАННЯ ПРАВИЛЬНОЇ ЗВУКОВИМОВИ

У практиці логопедичної роботи прийнято певний хід формування правильної вимови звуків.

Працюючи з учнями, які мають вади звуковимови, потрібно знати кількісні й якісні дані про стан їхньої вимови та фонематичного сприймання. Якщо порушена вимова одного звука — *р* або *л* чи звуків однієї артикуляційної групи — *в*, *ф* або *ш*, *ж* (при цьому звуки не плутаються у вимові з іншими і учень має добре розвинене фонематичне сприймання), робота зводиться до подолання вад звуковимови.

Якщо порушена вимова звуків кількох артикуляційних груп, ускладнених недорозвиненням фонематичних процесів, труднощами в оволодінні читанням і письмом, обов'язково проводиться робота з формування звуковимови і розвитку фонематичного сприймання. Методикою передбачено поступовий перехід від оволодіння простим за артикуляційною характеристикою звуком до оволодіння складним. Так, насамперед усувають вади вимови голосних, потім — зімкнених приголосних, щілинних, африкатів, зімкнено-прохідних та *р*. В одній артикуляційній групі спочатку формують правильну вимову глухого твердого, потім — глухого м'якого, дзвінкого твердого, дзвінкого м'якого (*с*→*с'*→*з*→*з'*). Допускається одночасна робота над звуками двох артикуляційних груп, що мають різне місце і спосіб творення (наприклад, одночасно можна усувати вади вимови звуків *с* і *р* або *к*).

Починати роботу над звуками іншої групи, близької за артикуляційними та акустичними характеристиками, можна лише після закінчення роботи над звуками попередньої групи.

Незалежно від артикуляційної складності звуків у першу чергу усувають плутання звуків і заміну, бо саме такі вади негативно впливають на оволодіння читанням, письмом і можуть спричинити вторинне недорозвинення лексичної й граматичної систем. А це в свою чергу позначається на успішності з мови та з інших предметів.

Методичні вимоги щодо постановки звуків різних артикуляційних груп подано окремо, розроблено конкретні вказівки до роботи із звуками кожної артикуляційної групи.

Вироблення правильної вимови окремого звука полягає у формуванні правильної артикуляції (постановці) звука та введенні його в повсякденне мовлення. У свою чергу постановка звука потребує певної підготовки органів артикуляції дитини до відтворення відповідних для конкретного звука положень і рухів. Введення звука в мову передбачає автоматизацію його в різних фонетичних умовах, зокрема в поєднанні його з близькими за артикуляцією та акустичними характеристиками звуками.

Отже, робота над звуком охоплює такі етапи:

а) підготовку органів артикуляції до відтворення окремих елементів артикуляції та вироблення готовності об'єднати їх у комплекси, що відповідатимуть правильній артикуляції конкретного звука (підготовчий етап);

б) постановку звука, тобто вироблення умінь об'єднувати окремі елементи артикуляції в єдине ціле, тобто формування умінь відтворювати нову артикуляцію в найменшій одиниці мовлення — складі (формування правильної артикуляції звука);

в) автоматизацію звука, або поступове введення виробленої артикуляції в склад, слово, речення, зв'язний текст з додержанням правил поступового переходу від простих у фонетичному відношенні сполучень до складних;

г) автоматизацію звука в складах і словах з близькими за артикуляцією й акустичними характеристиками звуками (диференціацію звуків);

д) введення звука в повсякденне мовлення, що передбачає повну автоматизацію навичок його вимови.

Ці етапи роботи не мають між собою чіткої межі.

Наводимо методичні вказівки до згаданих етапів роботи (I — традиційні, II — доопрацьовані нами).

I. Підготовчий етап

Завдання цього етапу, як уже зазначалося, полягає у підготовці артикуляційного апарату до відтворення окремих елементів артикуляції, необхідних для оволодіння «ною» артикуляцією. У спеціальній літературі підкреслюється, що сформувати артикуляцію нового звука можна лише при наявності відповідної звукової та артикуляційної бази.

В теорії й практиці логопедії описано багато різних вправ для всіх органів артикуляції (нижньої щелепи, губ, язика). Виконуючи такі вправи з дітьми, логопеди широко

застосовують ігрові прийоми, влаштовують змагання під час виконання учнями вправ тощо. Такі вправи сприяють розвитку координованих рухів дитини, роблять її м'язи більш пружними, забезпечують підготовку артикуляційного апарату до оволодіння новою артикуляцією звуку.

Проте літературні джерела та досвід роботи показують, що в практиці підготовчі артикуляційні вправи для постановки конкретного звука плутають із вправами для розвитку мовної моторики і використовують недиференційовано на різних етапах роботи, зокрема тоді, коли дитину готують до постановки звуку, і тоді, коли завершують роботу над звуком. Насправді вправи для розвитку мовної моторики (відкривання й закривання рота, рухи губ) здебільшого не потрібні. Адже дитина, яка володіє вимовою голосних і деяких приголосних, щоденно виконує безліч таких вправ. Якщо, на думку логопеда, є потреба у використанні таких вправ, їх не треба плутати з підготовчими артикуляційними вправами для постановки певного звуку. Учні потрібно пояснити мету таких вправ, навчити правильно виконувати їх та перевіряти правильність відтворення рухів. Щоб учень правильно виконував такі вправи, необхідно дати план їх проведення. З планом слід ознайомити дитину, батьків чи педагогів. Наприклад, якщо в дитини відсутня артикуляція звуку р, а причиною такої вади є коротка під'язикова вуздечка, логопед пропонує кілька вправ на розтягування вуздечки (загинання кінчика язика за верхню й нижню губу, облизування верхньої губи, піднімання язика до альвеол, піднебіння тощо). Спочатку даються дві-три вправи, які доповнюються новими, ускладнюються умови їх виконання.

Для поліпшення рухливості, узгодженості в роботі різних груп м'язів дитині замість артикуляційних вправ можна запропонувати вимовляти звукосполучення із збігом приголосних (тпа, ква, лма...), проказувати скоромовки, читати вірші тощо.

Якщо виникне потреба у тривалій роботі над удосконаленням рухливості органів артикуляції, її можна організовувати у вигляді артикуляційної зарядки на початку або в середині заняття.

Серед підготовчих артикуляційних вправ дуже поширені вправи для губ. Ці вправи здебільшого використовують для підготовки дитини до оволодіння правильною артикуляцією звуків с, з. У даному випадку не

враховується, що губи розтягуються в посмішку при ізольованій вимові цих звуків, а в сполученнях з іншими, зокрема з голосними, набувають положення голосного. Вправи для губ будуть зайвими, якщо дитина правильно вимовляє голосні. При надмірній увазі до цього положення вимова звуків *с*, *з* у сполученні з іншими, особливо голосними *о*, *у*, втрачає свою природність.

Аналогічне треба сказати про таку вправу для язика, як «трубочка», що утворюється загином бокових країв язика, її утворення справді викликає труднощі в дітей, хоч таке положення язика не допомагає утворенню рівнячка вздовж спинки язика під час вимови звуків *с*, *з*, бо рівнячок утворюється тоді, коли кінчик язика притиснутий до нижніх різців.

Подібними є такі вправи, як вібрація губ, видихування повітря на кінчик язика, що лежить між губами, присмокування язика до піднебіння тощо.

Підготовчі артикуляційні вправи підбираються логопедом на основі аналізу правильної артикуляції конкретного звука та даних, здобутих внаслідок обстеження дитини.

У посібнику вони подані в рекомендаціях до кожної артикуляційної групи звуків. Увагу учня зосереджують насамперед на тих рухах і положеннях, які будуть вирішальними для відтворення потрібної артикуляції. Опускають ті елементи артикуляції звуків, які дитина вимовляє правильно. Наприклад, для підняття кінчика язика вгору, до верхніх альвеол (для звука *р*), корисними є вправи на загином широкого кінчика язика на верхню губу, зуби, за верхні зуби до альвеол. Така послідовність вправ забезпечує поступовий перехід від зорового контролю за правильністю підняття кінчика язика до м'язового. Артикуляційні вправи слід використовувати доти, поки дитина не навчиться утримувати мовний апарат у потрібному положенні без особливого напруження м'язів і зможе переключатися з одного руху на інший.

Формування правильної артикуляції звука

Вироблення правильної артикуляції звука є продовженням роботи, розпочатої на підготовчому етапі. Елементи правильної артикуляції, якими учні оволоділи на підготовчому етапі, об'єднуються в єдиний руховий комплекс. О.

В. Правдіна [15] в постановці звука виділяє такі прийоми роботи:

1) правильна артикуляція звука розчленовується на прості артикуляційні рухи. Після багаторазового повторення цих рухів виробляються кінестетичні відчуття їх, рухи автоматизуються, і тоді дитина може відтворювати звук швидко й правильно;

2) введення в комплекс рухів простих опрацьованих рухів і вироблення таким чином правильної артикуляції потрібного звука;

3) включення голосоутворюючого струменя повітря в процесі відтворення правильної артикуляції. В результаті цього дитина непомітно для себе відтворює потрібний звук. Потім цей звук автоматизується в складах, словах, фразах, зв'язній мові.

Постановку звука здебільшого здійснюють способом наслідування. Логопед відтворює правильну артикуляцію перед дзеркалом, а учень наслідує рухи й правильне звучання.

Спосіб наслідування передбачає опору на зорові, дотикові та вібраційні відчуття. Для активізації діяльності дитини доцільно одночасно з демонстрацією нової артикуляції показувати муляж або схематичний профіль артикуляції, які відповідають правильному положенню органів мовлення. Логопед коментує окремі елементи, визначає правильно відтворені дитиною елементи і ті, у відтворенні яких є неточності.

Наслідування, як відомо, досить складна діяльність. Особливо важко наслідувати ті рухи артикуляційного апарату, які дитина погано або зовсім не бачить (рухи язика в ротовій порожнині при зімкнених чи зближених зубах).

Тому спосіб наслідування має доповнюватись іншими способами, зокрема механічним.

Для механічного способу відтворення правильної артикуляції використовують шпатель, зонди або предмети, що їх замінюють. Наприклад, при постановці звука с зондом кінчик язика притискають униз, за нижні зуби. Виробляючи постановку звука к, шпателем натискають на кінчик язика і посувають його вглиб ротової порожнини.

Для механічного способу відтворення звуків рекомендується використовувати спеціальні зонди, описані в логопедичній і сурдопедагогічній літературі.

Позитивною особливістю механічного способу є те, що зондом можна доторкнутися до того чи іншого органа, точ-

ніше показати місце зімкнення чи зближення органів. Водночас на основі м'язових відчуттів, що виникли внаслідок дотику, дитина навчається контролювати правильність відтворення того чи іншого положення.

Проте не всі діти однаково переносять наявність у ротовій порожнині стороннього предмета. Крім того, механічна допомога при відтворенні певного положення можлива лише у відкритому роті, а таке положення малотипове для артикуляції приголосних. Звуки, утворені механічним способом, інколи довгий час мають неприродне звучання.

У методичній літературі і в практиці поширений спосіб використання наявних у мові дитини звуків. Він передбачає застосування спільних елементів артикуляції звука, що добре вимовляється, для звука, що має коригуватись.

Наприклад, для формування правильної артикуляції звука *к* беруть за основу артикуляцію звука *г*, що має такий самий спосіб творення, але відрізняється місцем творення. Для вироблення артикуляції звука *р* використовуються звуки *д, ж, ш, т, с, з* і звукосполучення (*адд, дда, дза, аджа...*). Логопед, як правило, надає перевагу тому чи іншому звуку. Проте потрібно уважно добирати звук, на основі якого ставиться порушений. Так, формування звука *ш* на основі звука *с* може викликати плутання цих звуків.

Описані способи вироблення правильної артикуляції можуть доповнюватися спеціальними прийомами постановки звука. Наприклад, постановка звука *б* за допомогою пальця [17]. Деякі з таких прийомів розглядаються в розділі *«Вади вимови окремих звуків та методика їх подолання»*.

Автоматизація звуків

Автоматизація звука зводиться до перебудови динамічного стереотипу артикуляційних рухів, що відповідають складам, словам і цілим словосполученням, до фонематичного складу яких входить виправлений звук. У процесі автоматизації звука дитина переходить від наближеної, невпевненої вимови звука, що відтворюється під контролем логопеда, батьків, до самоконтролю та наступної автоматизації. В корі головного мозку формується апарат контролю за відтворенням певної системи рухів (акцептор дії за П. Анохіним).

Звуки, що вимовляються ізольовано і в складі, неоднакові. Вони мають і артикуляційні, і акустичні відмінності. Тому роботі над ізольованим звуком треба відводити менше часу, ніж роботі над звуком у складі.

Одночасно враховується близькість артикуляцій голосних і приголосних звуків. Наприклад, для автоматизації звука л К. О. Волкова [12] рекомендує поєднувати його з голосним у, оскільки підняття задньої частини спинки язика при вимові голосного у допомагає артикуляції звука л.

Однак, застосовуючи це правило, слід пам'ятати, що можливі випадки, коли поєднання приголосних, близьких за артикуляцією, викликає більші утруднення, ніж поєднання приголосних, різних за артикуляцією.

На етапі автоматизації доцільно зіставляти правильну і неправильну вимову (стару й нову артикуляцію), спираючись на слуховий та кінестетичний контроль. Це допомагає активізувати діяльність учнів.

У процесі автоматизації слід добитись відтворення «нової» артикуляції на основі свідомого самоконтролю. З автоматизацією звука потреба в такому самоконтролі відпаде. Як показує досвід, майже всі випадки затяжної автоматизації логопеди пояснюють тим, що батьки (вихователі) не стежать за вимовою учня. Це може бути також і через те, що дитина, оволодівши правильною артикуляцією завдяки наслідуванню, не має достатньою рівня знань про спосіб творення звука та навичок свідомого його відтворення. У таких випадках дитина не здатна контролювати свою вимову. Потрібна активність логопеда протягом усієї роботи над звуком. Лише залучення учня до активних дій, піднесення рівня усвідомленого керування рухами і положеннями власного мовного апарату, уміння відчувати те чи інше положення є запорукою розвитку самоконтролю за правильністю вимови в нових умовах (нових звукосполученнях, словах тощо).

Для автоматизації звуків більшість авторів пропонує добирати мовний матеріал за фонетичним принципом, тобто матеріал, насичений звуком, що має автоматизуватись, і в якому небагато слів з опозиційними (близькими за артикуляційними та акустичними ознаками) звуками. На початковому етапі роботи такий підхід є доцільним. Проте часто тексти переобтяжені словами із звуком, який автоматизується. Це викликає велике напруження дитини,

швидко її втомлює. Крім того, щоб максимально наповнити мовний матеріал певною фонемою, створюються штучні речення, спрощуються тексти. Нерідко тексти втрачають літературну, ідейну та виховну цінність.

На початковому етапі роботи слід використовувати не тільки слова — назви предметів, а й слова — назви ознак предметів та слова — назви дій. Використання цих слів дасть змогу працювати із словосполученнями, реченнями, що необхідно для загального мовного розвитку дитини.

На нашу думку, щоб полегшити автоматизацію звуків, потрібно використовувати різні види роботи з одними й тими самими словами. Це сприяє засвоєнню їх вимови в умовах, близьких до природного спілкування, зменшує напруження і втомлюваність дитини (при цьому зникає потреба у фіксуванні уваги на вимові кожного слова).

Диференціація звуків

На етапі диференціації звуків завершується оволодіння артикуляційними рухами, що відповідають певному звуку, та забезпечується протиставлення їх іншим звукам, близьким за артикуляцією та акустичними характеристиками.

За традиційною методикою на даному етапі передбачається автоматизація нового звука на матеріалі, що містить близькі за артикуляцією та акустичними характеристиками звуки. Здебільшого диференціюються звуки парами. Наприклад, у процесі роботи над подоланням вад у вимові звуків *с, с', з, з'* диференціюються такі пари звуків: *с — с', з — з', с — з, с — з', с' — з', с — ш, з — ж, с' — ш; з' — ж, с — ц, с' — ц, с' — ц', з — дз, з' — дз, з' — дз', с — ч, з — дж, с' — ч, з' — дж*.

На диференціацію кожної пари відводиться певний час, добирається відповідний мовний матеріал. О. В. Правдіна [15] рекомендує зберігати при диференціації звуків ту саму послідовність, що й при автоматизації звуків, з поступовим ускладненням мовних вправ (диференціація в складах, потім у словах, фразах, реченнях).

У теорії і практиці логопедії автори по-різному визначають групи звуків, які слід диференціювати, та порядок диференціації їх в одній артикуляційній групі. Так, Л. П. Успенська, М. Б. Успенський [24], І. Г. Вигодська та ін. [3]

пропонують спочатку автоматизувати всі звуки однієї артикуляційної групи, а потім переходити до їх диференціації. При цьому вони не передбачають диференціації пар твердих і м'яких звуків. Н. І. Соколенко [20] вважає, що для диференціації матеріал потрібно використовувати по-слідовно, в міру засвоєння правильної вимови близького за артикуляцією звука.

У посібнику О. Ф. Рау, В. І. Рождественської [16], призначеному для роботи з диференціації звуків, зіставляються лише тверді пари.

Після проведеної роботи деякі учні все ж таки не оволодівають достатнім умінням розпізнавати близькі за артикуляцією звуки. Однією з причин цього, на нашу думку, є те, що на етапі диференціації протиставляються звуки за кількома диференціальними ознаками: місцем творення (с — ш; з — ж...); способом творення (с — ц; д — дз...); твердістю — м'якістю (с — с'; з — з'...), глухістю — дзвінкістю (с — з; с — ж...). Крім того, тренувальні вправи не дають учням певних узагальнюючих уявлень про ту чи іншу диференціальну ознаку в процесі корекції вад вимови певної групи звуків.

Як свідчить наш досвід, підготовчу роботу до диференціації звуків треба розпочинати на звуках, що добре вимовляються учнем.

Учневі, який на підготовчому етапі зіставляв слова-пароніми за різними ознаками (вимовою, звучанням, змістом), значно легше перенести набуті знання і вміння на звук, що раніше вимовлявся ним неправильно, плутався з іншими звуками.

Введення звука в зв'язне мовлення

Потреба у проведенні такої роботи зумовлюється тим, що нерідко, незважаючи на автоматизацію та диференціацію звуків, учні продовжують плутати звуки в мові, а інколи зовсім переходять на стару артикуляцію. Це буває здебільшого тоді, коли логопеди припиняють роботу, як тільки дитина починає користуватись новою артикуляцією в умовах кабінету та під контролем батьків. Проте показником завершення роботи є повне оволодіння кінестетичним і слуховим самоконтролем, умінням вільно вживати звук у будь-яких сполученнях у повсякденному спілкуванні.

На даному етапі потрібно закріплювати нову артикуляцію на різноманітному мовному матеріалі. Для цього бажано добирати матеріал за певними темами, доповнюючи та розширюючи знання учнів з даної теми. Передбачаються такі види роботи, як зв'язні висловлювання, співбесіда, виступи перед невеликою аудиторією тощо.

Ми розробили дещо інший підхід до формування правильної звуковимови. Насамперед для подолання вад вимови намагалися застосовувати принцип розвиваючого навчання. Цей принцип у логопедії передбачає розвиток у дітей з вадами мови вміння самостійно проводити спостереження над мовою, узагальнювати та робити висновки пробудження пізнавального інтересу до матеріалу, що вивчається.

При цьому максимально обмежується використання механічних тренувальних вправ. Вони замінюються цілеспрямованими, достатньою мірою усвідомленими діями учня. О. М. Гвоздев [5] пише, що діти запитують у дорослих, які органи беруть участь у творенні звуків, самі експериментують у цьому напрямі.

М. Ю. Хватцев [25] наголошував, що діючі методи корекції вад вимови хибують механічністю, що треба допомагати дитині усвідомлювати мету й завдання корекції. Він визначив ті моменти, які сприяють підвищенню активності й свідомості дитини (бесіди про мету відвідування логопедичних занять, самостійне визначення окремих елементів артикуляції тощо).

Ми намагались підібрати такі прийоми роботи, які б сприяли виробленню умінь сприймати, порівнювати звуки мови та відчувати рухи й положення деяких органів мовлення.

Мета й завдання, що ставляться при такому підході, аналогічні тим, що й при традиційному: усунути наявні в дитини вади звуковимови (поставити та ввести в повсякденне спілкування правильний звук), забезпечити належний розвиток фонематичного сприймання та запобігти вторинним проявам вад — вадам читання, письма, недорозвиненню лексико-граматичних систем.

Відрізняється лише спосіб реалізації поставлених завдань, зміст та методичні рекомендації.

У процесі формування правильної артикуляції однієї групи звуків (наприклад с, с', з, з') передбачається приблизно така послідовність роботи:

1. Ознайомлення учнів з назвами органів артикуляції, що беруть участь у творенні звука с.

2. Вироблення в учнів умінь управляти рухами цих органів та контролювати правильність їх відтворення, спираючись на м'язові та інші відчуття.

3. Оволодіння рухами й положеннями, що відповідають способу творення зімкнених та щільних приголосних.

4. Формування правильної артикуляції звука с на основі набутих знань і вмінь.

5. Автоматизація правильної вимови звука с.

6. Вироблення узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки твердість — м'якість за допомогою звуків, що правильно вимовляються.

7. Формування правильної артикуляції звука с'.

8. Автоматизація звука с'.

9. Диференціація звуків с—с'.

10. Виробленню узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки глухість—дзвінкість за допомогою звуків, що правильно вимовляються.

11. Формування правильної артикуляції звука з.

12. Автоматизація звука з.

13. Диференціація звуків с — з.

14. Формування правильної вимови звука з' (постановка, автоматизація).

15. Диференціація звуків даної артикуляційної групи за кількома диференціальними ознаками.

16. Диференціація звуків даної артикуляційної групи та інших груп.

Орієнтовна кількість занять для засвоєння такого матеріалу визначена в «Орієнтовному перспективному плані роботи з групою першокласників, що мають вади звуковимови».

Наведені орієнтовні плани щоденних занять ілюструють співвідношення завдань, що даються для формування правильної вимови та розвитку фонематичного сприймання на кожному занятті.

Такий підхід особливо ефективний для подолання вад вимови звуків кількох артикуляційних груп та коли вади звуковимови ускладнюються вадами фонематичного сприймання.

Формування узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки, за якими протиставляються великі групи звуків (зімкнені—щільні, тверді—м'які, глухі—дзвінки), ско-

рочує час, потрібний для подолання вад вимови кількох груп звуків, запобігає помилкам на письмі.

II. Підготовчий етап

Мета цього етапу — озброїти учнів знаннями, необхідними для свідомого оволодіння артикуляцією звуків, що вимовляються неправильно.

Завдання полягає в тому, щоб дати дітям певні відомості про органи мовлення, навчити їх спостерігати за роботою артикуляційного апарату, зосереджувати увагу на окремих моментах артикуляції, порівнювати, знаходити спільне й відмінне в положеннях органів під час вимовляння окремих звуків, свідомо управляти рухами активних органів мовлення та контролювати їх роботу.

Обсяг знань і вмінь, що їх мають засвоїти учні, визначається правильною артикуляцією звуків, які формуються.

Якщо учень має вади вимови звуків однієї артикуляційної групи, то в роботі можна обмежитися повідомленням тих знань, що потрібні для засвоєння артикуляції саме цієї групи. У випадках заміни чи плутання звуків, близьких за артикуляцією, потрібно дати учням глибші знання, навчити порівнювати певні рухи й положення органів артикуляції.

Починати роботу треба з виявлення знань назв органів артикуляції кожним учнем. Спираючись на ці знання, їх доповнюють новими, зокрема назвами тих органів та їх частин, які беруть участь у творенні звуків, порушених у вимові учня. Якщо школяреві потрібно засвоїти досить великий обсяг знань, виділяють спочатку той матеріал, який необхідний у першу чергу. Не слід переважувати дитину вивченням назв тих органів, рухи і положення яких сформовані в неї в зв'язку з правильною вимовою інших звуків.

Для розвитку м'язових відчуттів застосовують такі прийоми, як визначення працюючого та пасивного органів дотиком до них стороннім предметом, відтворення тих положень, при яких органи змикаються або зближуються так, що відчувається прорив чи тертя струменя повітря під час проходження через утворене зімкнення чи щілину, акцентована (утрирувана) вимова звуків, що правильно вимовляються, з визначенням працюючого органа на основі м'язових відчуттів, що виникають під час вимови

Слід широко використовувати наочність (муляж артикуляційного апарату, схематичний профіль артикуляції) та слухове сприймання (вимова логопеда, інших учнів, власна записана на магнітофоні)

Учні мають навчитись самостійно називати органи, до яких доторкнулись, чи ті, які активно рухались під час вимовляння того чи Іншого звука

Уміння дати словесний звіт про працюючий орган артикуляції, спосіб його дії відіграє велику роль у процесі вироблення правильної артикуляції. Такі повідомлення допомагають логопеду проконтролювати правильність відтворення тих положень, яких не можна проконтролювати зором

У процесі цієї роботи можуть використовуватись різні види роботи

І. Виявлення знань назв органів артикуляції дитиною

Логопед попередньо проводить коротку бесіду про мовний апарат людини. Потім він показує рухомі й нерухомі органи артикуляції та запитує, як вони називаються.

Учням пропонують завдання типу:

1. Назвати видимі органи артикуляції, показані логопедом у себе, в іншого учня.
2. Показати органи артикуляції в себе та на муляжі.

ІІ. Повідомлення логопедом назв тих органів артикуляції та їх частин, які погано засвоєні дітьми

Для цього логопед використовує натуральну, об'ємну та інші види наочності, сам називає та показує органи артикуляції. Щоб дитина брала активну участь у роботі, після показу та називання певного органа або його частини на муляжі логопед пропонує знайти їх у себе, на муляжі.

Учням пропонують завдання типу:

1. Назвати органи, до яких логопед доторкнувся шпателем.
2. Знайти кінчиком язика верхню губу, нижні зуби, передню частину піднебіння.
3. Назвати органи артикуляції на муляжі, схемі артикуляції.

Діти, яким важко засвоїти назви частин органів артикуляції, певний час можуть користуватись схематичним

профілем артикуляції з підписами (для учнів) чи з певним розфарбуванням кожної частини¹.

III. Стан засвоєння знань учнів перевіряється за допомогою завдань:

1. Показати в себе, на муляжі, фотографії, схемі артикуляції верхню губу, нижні зуби, кінчик язика, задню частину спинки язика та ін.

2. Назвати, до якого органа артикуляції чи його частини доторкнулись. (Логопед шпателем доторкується до органа артикуляції учня, а він називає цей орган).

3. Показати на муляжі (схемі артикуляції) орган, до якого доторкнулись. (Логопед шпателем доторкується до того чи іншого органа артикуляції учня, а він показує цей орган на схемі).

4. Перевірити, чи знає товариш назви органів мовлення (один учень запитує, інший відповідає).

IV. Оволодіння уміннями відтворювати та відчувати окремі положення органів артикуляції та їх частин

Дітей навчають відтворювати різні положення органів артикуляції за допомогою таких завдань:

1. Покласти язик на верхню губу (верхні зуби). Доторкнутися кінчиком язика до нижніх зубів, до передньої (середньої) частини піднебіння.

2. Зробити так, як показано на малюнку (на даній схемі).

V. Уміння відчувати рухи й положення органів мовлення перевіряється за допомогою завдань типу:

1. Вимовити звук ф (в, ш, ж ...) так, щоб добре відчувався струмінь повітря. Сказати, які органи працювали.

¹ Назви таких органів, як м'яке піднебіння, голосові зв'язки, даються пізніше, під час диференціації носових і ротових, глухих і дзвінких звуків.

2. Вимовити звук *n* (*m*, *b* ...). Сказати, які органи працювали.

Завершуючи роботу, логопед має переконатись у тому, що дитина розуміє словесні інструкції, які передбачають відтворення нескладних положень органів артикуляції, може відчувати органи, які працювали, і повідомити про це словесно або показати їх.

Набуті учнем знання, уміння стають основою дальшої роботи над засвоєнням способів творення зімкнених і щілинних звуків.

Для формування узагальнюючих уявлень про спосіб і місце творення звуків учні мають засвоїти, якими органами артикуляції, в якому місці на шляху видихуваного повітря утворюється перепона і що вона собою являє (зближення чи зімкнення органів артикуляції). Після цього вони повинні оволодіти вмінням утворювати цю перепону за різними інструкціями, а також, що не менш важливо, навчитись на основі м'язових відчуттів визначати місце і характер перепони в звуках, що вимовляються правильно.

Роботу починають із засвоєння понять «зімкнення», «щілина». Логопед насамперед перевіряє розуміння учнями значення цих понять, спираючись на їх життєвий досвід.

Потім він допомагає учням перенести ці знання в нові умови: утворити зімкнення й щілину власними органами артикуляції, відшукати аналогічні положення на муляжах. Учні виконують завдання, спрямовані на усвідомлення цих понять.

Для реалізації поставлених завдань використовують різні види роботи.

I. Засвоєння понять «зімкнення», «щілина» та формування вмінь відтворювати такі перепони різними органами артикуляції.

Учням пропонують завдання типу:

1. Назвати і показати на муляжі, схемі артикуляції положення органів артикуляційного апарату, що відповідають поняттю «зімкнення»: зімкнення губ, верхньої губи та нижніх зубів, кінчика язика з верхньою губою (зубами, піднебінням); спинки язика з верхніми зубами, твердим піднебінням.

2. Вимовити звуки *п, б, т, д, к* та визначити органи, які змикались. Підвести дітей до усвідомлення поняття «зімкнений звук».

3. Назвати і показати положення органів артикуляції, що відповідають поняттю «щілина» (утворення щілини між губами; нижньою губою і верхніми зубами; кінчиком язика і верхньою губою; кінчиком язика і верхніми зубами; між кінчиком язика та альвеолами; кінчиком язика і піднебінням).

4. Вимовити звуки *ф, в, х, г* та визначити, які органи брали участь в утворенні цих звуків. Підвести дітей до засвоєння поняття «щілинний звук».

I. *Відтворення положень органів артикуляції*, що відповідають засвоєним поняттям на основі різних інструкцій.

Учням пропонують завдання типу:

1. Зімкнути верхню і нижню губи або зуби; кінчик язика з верхньою губою чи зубами, з піднебінням; утворити щілину верхньою і нижньою губами; нижньою губою і верхніми зубами, кінчиком язика і верхніми зубами.

2. Зробити так, як тут (використовується муляж, профіль артикуляції).

3. Вимовити звуки *п, т, к, в, ш, х* та визначити на основі м'язових відчуттів, що виникли при вимовлянні даних звуків, якими органами утворилося зімкнення (щілина).

4. Визначити характер перепони на основі відчуття поштовху повітря під час вимовляння звуків *т, ш, с, к, п, х* ...

III. *Диференціація понять «зімкнення», «щілина» та визначення місця їх утворення.*

Учням пропонують завдання типу:

1. Вимовити пари звуків *n—ф*, *б—в* та ін. і визначити характер перепони.

2. Порівняти схеми артикуляції та визначити характер перепони.

3. Визначити характер перепони па основі відчуттів поштовху струменя повітря (звуки за екраном вимовляє логопед або учень).

4. Порівняти звуки *n*, *m*, *к* за місцем утворення зімкнення.

5. Порівняти звуки *ф*, *х*, *в*, *г* за місцем утворення щілини.

6. Виділити звуки, що мають однаковий спосіб творення (*n*, *m*, *х*; *ф*, *х*, *к*; *m*, *х*, *к* ...).

7. Визначити місце творення зімкнених звуків, що правильно вимовляються учнем (*ш*, *с*, *л*, *н*, ...).

Опрацьований матеріал можна вважати засвоєним лише тоді, коли дитина самостійно, спираючись на кінестетичні відчуття і здобуті знання про спосіб і місце творення звука, може визначити основні моменти в артикуляції звука, який вона добре вимовляє, тобто зможе використати теоретичні знання і практичні вміння в нових умовах.

У дітей, які не можуть описати словесно, такі вміння перевіряються практично. Перший варіант перевірки: дитині пропонують вимовити звуки *м*, *п*, *т* і відшукати серед схем артикуляції (без підписів) таку, яка відповідає даному звуку. Другий варіант: надати органам артикуляції таке положення, яке зображено на схемі артикуляції.

Проведена таким способом робота на підготовчому етапі створює основу для постановки звука будь-якої артикуляційної групи.

Формування правильної артикуляції звука

Проведена робота на підготовчому етапі забезпечує постановку звука за словесною інструкцією логопеда. В інструкції зазначаються місце та спосіб творення звука. Наприклад, для постановки звука *п* дається така інструк-

ція: «Зімкнути верхню й нижню губи, а потім видихнути повітря так, щоб воно прорвалось крізь зімкнення». Для звука л дається така інструкція: «Зімкнути кінчик язика з верхніми зубами. Не відриваючи його, вдихнути й видихнути кілька разів повітря так, щоб воно проходило крізь щілину між боковими краями язика й верхніми кутніми зубами». Після кількох вправ без голосу додається голос (вимова голосного на видиху). Постановка звука при такому підході здійснюється на основі свідомого відтворення основних елементів артикуляції з одночасним кінестетичним контролем за правильністю відтвореної артикуляції.

Такий підхід не виключає опори на зорові та слухові відчуття, які, як зазначалось раніше, відіграють важливу роль у формуванні кінестетичного самоконтролю.

При подоланні вад вимови звуків артикуляційної групи, до складу якої входять тверді, м'які, глухі й дзвінкі приголосні (с, с', з, з'), правильна артикуляція цих звуків формується поступово. Переходу від одного звука до іншого передують засвоєння знань і вмінь, що необхідні для опанування дитиною парного м'якого (дзвінкого). Наприклад, у групі с, с', з, з' постановка звука с здійснюється на основі знань назв органів, що братимуть участь у творенні цього звука, умінь управляти їх рухами й положеннями при утворенні перепони у формі зімкнення й щілини. Перед постановкою парного м'якого звука проводиться попередня робота з метою вироблення узагальнюючого уявлення про певні диференціальні ознаки на парах звуків, що добре вимовляються. Так, постановці парного м'якого (наприклад с' після с) передують ознайомлення учнів з диференціальними ознаками твердість—м'якість на таких парах звуків: т—т', д—д', н—н', л—л' та ін. У цьому випадку диференціація звуків ніби передують постановці. Сама постановка проводиться з урахуванням знань і вмінь протиставляти звуки за твердістю та м'якістю.

Аналогічно постановці парного дзвінкого з передують вироблення узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки глухість — дзвінкість.

Зміст і методичні рекомендації щодо проведення такої роботи подано в розділі «Розвиток фонематичного сприймання».

Автоматизація звука

Завдання і зміст роботи на етапі автоматизації аналогічні тим, що описувались при застосуванні традиційного підходу. Актуальним залишається питання швидкого введення нового звука в склад, а складу — в слово. Перші склади, слова з новим звуком вимовляються з фіксуванням уваги дитини на основних елементах артикуляції. Увагу дитини треба спрямовувати на вироблення умінь контролювати правильність положення мовних органів м'язовими відчуттями.

Як уже підкреслювалось, мовний матеріал повинен включати слова — назви не тільки предметів, а й слова — назви ознак та дій предметів, що об'єднані певною темою.

Ми вважаємо також, що недоцільно добирати мовний матеріал лише за фонетичним принципом. Опускати або замінювати можна тільки окремі слова, звукова й складова будова яких становитиме певні труднощі. Такими можуть бути слова: шосе, Саша (для звуків *с, ш*), моторолер, Клара, корали (для звуків *р, л*) та ін.

Важливим для автоматизації звука є прийом порівняння старої й нової артикуляції. Порівняння допомагає активізувати діяльність учнів. Порівнюючи артикуляції, учень може спиратися на наявні знання про місце і спосіб творення звуків, що порівнюються, на схеми із зображенням правильного й неправильного положення органів мовлення. Учні братимуть активнішу участь у роботі, якщо вони можуть дати словесну інформацію про положення органів мовлення під час правильного відтворення звука на основі м'язових відчуттів.

У процесі автоматизації треба забезпечити відтворення нової артикуляції на основі свідомого самоконтролю. У міру автоматизації звука потреба в такому самоконтролі відпадає.

Щоб підвищити активність і самостійність учнів, бажано для кожної групи звуків підготувати «Навчальні картки». Картки опрацьовуються на занятті під керівництвом логопеда, а потім учень самостійно або з допомогою вихователя, батьків працює з нею.

Диференціація звуків

Диференціація звуків однієї артикуляційної групи проводиться в міру засвоєння парних звуків. Проте підхід до цього етапу відрізняється від традиційного. Як уже зазначалось, перед постановкою парного (м'якого, дзвінкого) звука в учнів виробляється узагальнююче уявлення про певні диференціальні ознаки на парах звуків, що добре вимовляються.

Постановка звуків проводиться з урахуванням знань і вмінь протиставляти їх за твердістю і м'якістю. Тому автоматизація м'якого звука відбувається на мовному матеріалі, що включає твердий і м'який (с і с') звуки, а це означає, що одночасно здійснюється диференціація цих звуків.

Диференціація звуків розглядається не як протиставлення у вимові певної пари звуків, а як опрацювання певних диференціальних ознак, за якими протиставляються всі однотипні пари. У такому випадку сформовані узагальнюючі уявлення про певну диференціальну ознаку є надійним засобом запобігання плутанню близьких звуків і букв.

Зміст роботи на етапі введення звука в зв'язне мовлення аналогічний описаному раніше.

РОЗВИТОК ФОНЕМАТИЧНОГО СПРИЙМАННЯ

У розвитку мови дитини важливу роль відіграє реалізація вроджених здібностей до сприймання мови. Уже на першому році життя починається спілкування її з навколишніми людьми. Дитина, реагуючи на інтонацію, ритм, починає розуміти завдання, висловлені людьми, що її оточують (шукає очима або тягнеться до певної іграшки у відповідь на прохання матері взяти її та ін.). Пізніше, керуючись словесними інструкціями, показує в себе та в інших осіб ніс, очі, вуха, реагує на слова матері, пов'язані із задоволенням різних життєвих потреб. Проте сприймання фонем як смислорозрізнявальних одиниць починається на другому році життя. Чітке розрізнення таких слів, як мама, баба, та ін., є показником диференційованого сприймання фонем, за якими протиставляються дані слова. Поява перших слів, далі оволодіння семантикою слова сприяє активному розвитку фонематичних процесів.

Взаємозв'язок функцій слухового і мовно-рухового аналізаторів простежується як у ході нормального розвитку мови, так і в умовах певного її недорозвинення. Численні дослідження показали, що недорозвинення фонематичних процесів може спричинювати вади звукомови, письма і позначатись на розвитку лексичної й граматичної систем мови. Своєчасна допомога дитині в подоланні вад фонематичного розвитку сприяє значному піднесенню ефективності логопедичної роботи з дошкільниками та молодшими учнями.

Вміння почути звук та виділити його в той час, коли він ще не вивчався на уроках мови, свідчать про те, що діти оволоділи принципом виділення звуків із слова. Крім того, це є свідченням активного пізнавального процесу, що відбувається завдяки спеціальному педагогічному впливу, в результаті спостережень дитини над мовою.

Усвідомлення звукового аспекту мови є важливою передумовою успішного оволодіння читанням і письмом. Щоб опанувати грамоту, треба не тільки чути і вміти вимовляти окремі слова й звуки, з яких вони складаються, а й мати чітке уявлення про звуковий склад слова.

Зміст і послідовність роботи, що викладені, розраховані на тяжкі випадки недорозвинення фонематичних процесів. Тому з дітьми, що мають лише окремі вади, немає потреби проводити всю описану роботу.

У всіх випадках слід керуватись даними, здобутими під час обстеження дитини та в процесі роботи з нею.

Крім змісту, розглядаються види роботи, які можна використовувати на індивідуальних і групових заняттях.

Робота з немовними звуками

Працюючи з дітьми дошкільного віку, слід починати роботу з розвитку культури слуху, виховання уміння слухати та диференціювати звуки.

Для цього доцільно використовувати немовні звуки (навколишні звуки, іграшки, які можуть звучати, записи різних звуків). Перед дітьми ставляться завдання навчитись розпізнавати джерело звуків, їх напрям, силу, висоту, кількість звучань, відтворювати певні ритми тощо.

Будь-яке завдання дитині треба чітко пояснити, визначити умови виконання. Потім переконатись, що дитина зрозуміла завдання. Завдання бажано повторити в кількох варіантах, щоб дитина навчилася переносити набуті знання і вміння в нові умови. Одне й те саме завдання можна виконувати по-різному, залежно від способу його подання та вимог щодо відповіді дитини. Наприклад, діти легко визначають кількість звучань (ударів паличкою по столу та ін.), якщо звуки даються з однаковою силою, з певними інтервалами, і допускають помилки, коли збільшується темп, змінюється ритм. Дітям легше визначити, скільки було звучань, ніж відтворити таку саму кількість. У даному випадку завдання ускладнене тим, що дитині треба підрахувати кількість, утримати в пам'яті і повторно лічити, відтворюючи звуки.

Перед тим як пропонувати учням для диференційованого сприймання звуки, треба ознайомити їх з джерелом звуку.

Добре, якщо в кабінеті є по два однакових предмети, що можуть звучати (для педагога і дітей), щоб діти вчилися самостійно створювати різні за висотою, силою звуки, відтворювати певну їх кількість.

Спочатку даються завдання на визначення джерела звуків.

Орієнтовні завдання.

1. Прослухати звучання трьох-чотирьох предметів і запам'ятати, які звуки створює кожний з них (учень

називає предмет, який звучав, самостійно створює аналогічні звуки).

2. Визначити силу звучання (учень визначає, як звучав предмет: тихо чи гучно; самостійно створює аналогічні звуки).

3. Визначити висоту звучання (на гармошці, металофоні створюють високі й низькі звуки; учень визначає, які звуки: високі чи низькі; самостійно створює аналогічні звуки).

4. Визначити напрям звучання (учні з предметами, які можуть звучати, сідають у різних місцях кімнати: спереду, ззаду, справа, зліва від учня, що визначатиме, де звучало. Одні учні по черзі створюють звуки (бажано однаковим предметом), а інші визначають напрями звучання.

5. Розпізнати предмети за характерним для них звучанням (учні розпізнають шелест аркушів книжки, клацання ключів, замка, дзюрчання води, що переливається, визначають за звуками, що робить логопед).

Гра «Відгадай, що звучало».

Дітям пропонується послухати звуки, що є характерними для певного предмета (сигнал машини, звуки гітари, гармошки, труби, фортепіано).

Учні слухають і повідомляють: «Це звуки гітари».

Гра «Хто голос подає?»

На магнітофонній стрічці записано голоси тварин. Учні слухають уважно і на запитання відповідають: «Голос подає корова».

Гра «Що роблять дорослі?»

На магнітофоні записано шуми, якими супроводжуються різні види роботи (пиляння дров, рубання сокирою, стругання рубанком, забивання цвяхів).

Гра «Що роблять діти?»

На магнітофоні записано шуми, якими супроводжуються різні дії, що їх виконують діти (гортає

книжку, пише на дошці крейдою, підмітає підлогу, кидає м'яч, стрибає, іде, біжить).

6. Визначити кількість звучань.

Логопед створює різну кількість звучань.

Учні лічать і повідомляють. Потім самі відтворюють таку саму кількість звучань.

Джерелом звуків можуть бути різні іграшки, що звучать, голоси тварин, інші виголошені логопедом або учнями звуконаслідування.

7. Відтворити ритм. Сприймаються та відтворюються ритми (та та та; та та та; та та та), створені різними джерелами звука.

Аналіз і синтез звукового складу слова

З учнями, що не мають тяжкого недорозвинення фонематичних процесів, доцільно відразу починати роботу, спрямовану на вдосконалення фонематичних процесів.

Така робота охоплює виховання культури мовного слуху, вироблення умінь розпізнавати визначений логопедом звук у слові без поділу його на склади, навчання аналізувати звуковий склад слова та вироблення узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки фонем.

Вироблення умінь зосереджувати увагу на вимові звуків, слів, речень можна почати із завдань, що передбачають повторення почутого, виконання різних дій учнями за словесними інструкціями.

Орієнтовні завдання.

1. Повторити слова, речення, названі логопедом.

Червоний, зелене, синя; весела, веселий, веселиться; зелень, зелений, зеленіє; помідори, огірки, капуста.

Повернулись з теплих країв птахи. Повернулись птахи з теплих країв. Повернуться птахи з теплих країв. Повернулись з теплих країв птахи. Повернулись з теплих країв ластівки, лелеки, журавлі.

Повторюючи, учні повинні зберігати такі самі граматичні форми та послідовність слів у реченні.

2. Виконати завдання типу: «Візьми зошит (зошити) і поклади у шафу (на шафу). Налий води в чашку, вилий, перелий, надлий».

«Скажи, що я зробила». Логопед виконує різні дії, а дитина називає їх (вилила, налила, підлила тощо).

3. Дібрати завдання для товаришів.

Спочатку логопед допомагає добирати такі завдання: підказує тему, показує малюнки, на яких зображені певні дії, тощо. Правильність виконання завдання перевіряють учні.

4. Повторити слова-пароніми.

Пити, мити, бити, вити, лити, рити; жарити, парити, варити; долити, солити, полити; білка, булка, балка; голос, колос, волос; ласка, маска, каска; син, лин, тин; жати, шати, мати, дати; кину, лину, рину та ін.

5. Повторити склади, звукосполучення. Даються склади із звуками, які добре вимовляються учнями:

паба	пабаба	кра	ри	кро
бапа	бапапа	гри	бри	три
дото	папаба	пла	пра	пва
дода	сасосуси	ара	аба	аза
тодо	зазезизу	арба	арпа	арма

Вироблення умінь аналізувати звуковий склад слова починається з розпізнавання звуку в слові.

Перед дитиною ставиться завдання почути певний звук у слові. Спочатку дають такі слова, де звук має найкращу чутність, пропонують тільки ті звуки, які добре вимовляються дитиною. Доведено, що на початку слова краще сприймаються голосні, а в кінці — приголосні. Усередині слова чутність звуку залежить від його позиції в складі. Голосні краще сприймаються в наголошеній позиції.

Акустична тривалість приголосних неоднакова, тому не кожний звук можна в потрібній мірі акцентувати (виділяти тривалішою вимовою). В роботі над виділенням звуку в слові та в певній позиції слова краще додержувати такої послідовності: глухий фрикативний (у різних позиціях слова), дзвінкі фрикативні в кінці слова, у кінці складу, в інших позиціях; зімкнені глухі в кінці слова, у кінці складу; дзвінкі приголосні в кінці слова, в кінці складу; зімкнені в

інших позиціях слова. Афrikати пропонуються лише тоді, коли правильно вимовляються учнями.

Для вироблення уміння сприймати визначений логопедом звук у будь-якій позиції слід запропонувати різні за складністю завдання. Найпростішими є завдання, коли логопед називає слова, а учень відповідно реагує на почутий звук (піднімає руку, плескає в долоні). Дітям бажано дати кілька варіантів завдань на сприймання звуків, що добре вимовляються.

Орієнтовні завдання.

1. Послухати і підняти руку, коли буде вимовлено слово з певним звуком. Звуки пропонуються в різних позиціях слова (на початку, у середині та в кінці слова). Нова позиція подається в міру оволодіння попередньою.

а) Звук стоїть на початку слова:

а — армія, фронт, тил; поїзд, автобус, метро; азбука, цифра, зошит; учитель, художник, артист; алое, фікус, флокс;

о — олень, кінь, ведмідь; одяг, взуття, меблі; тигр, верблюд, осел; окуляри, ніс, обличчя; малина, ожина, олія;

м — мох, трава, кущі; мед, цукор, сіль; миска, молоко, чай; сир, масло, сало; мавпа, білка, метелик;

в — вата, ліки, термометр; молоко, вода, ситро; вовк, заєць, їжак; везе, несе, стрибає; великий, зелений, високий.

б) Звук стоїть у кінці слова:

к — мак, суп, борщ; танк, автомобіль, поїзд; ведмідь, вовк, тигр; хлопчик, товариш, друг; помідор, огірок, салат;

с — ніс, очі, щока; квас, вода, пиво; колос, квітка, жито; ліс, поле, річка; овес, абрикос, вишня;

а — вода, молоко, квас; булка, мед, сіль; сосна, клен, тополя; зелений, зелена, зелене; несла, несли, принесли.

в) Звук стоїть у середині слова:

у — шапка, шуба, шарф; вулиця, стадіон, сад; бджоли, вулик, мед; фікус, конвалія, троянда; вузький, широкий, довгий;

й — рушник, умивальник, вода; слива, яблуня, вишня; лимон, абрикос, груша; веселіш, весела, весело; миє, шиє, грає;

м — помідор, квасоля, салат; лимон, апельсин, смородина; допомагав, збирав, носив; веселий, розумний, красивий; соромливий, лагідний, спокійний.

2. Пригадати слова із запропонованим логопедом звуком.

Пропонуються звуки, які називались раніше. Дозволяється пригадувати слова, які називав логопед. На допомогу дітям пропонуються певні групи предметів або малюнків.

3. Відібрати малюнки, у назвах яких є запропонований логопедом звук.

4. Визначити місце звука в слові.

Спочатку відібрати ті малюнки, у назвах яких звук стоїть на початку слова, а потім — у кінці.

Розкласти малюнки в дві коробки. В одну покласти ті, де звук стоїть на початку слова, у другу — у кінці слова.

Прослухати слова, що їх називає логопед, і назвати ті, де звук стоїть на початку (в кінці).

Прослухати загадку (вірш) і назвати слова із запропонованим логопедом звуком.

5. Порівняти слова з двома визначеними логопедом звуками.

Спочатку відібрати ті, у назвах яких є звук *а*, а потім — із звуком *у*.

Розкласти малюнки у дві коробки. В одну — із звуком *м* у назвах, у другу — із звуком *х*.

Прикрасити ялинку іграшками. Одну половину ялинки — іграшками, у назвах яких є звук *о*, а другу — іграшками, що мають у назвах звук *у*.

6. Відгадати задумане логопедом слово.

Логопед називає звук і дає коротку характеристику предмета.

Складнішими є завдання на визначення спільного звука в ряді запропонованих слів, назвах малюнків. Такі завдання активізують увагу, пам'ять, мислення учнів.

Орієнтовні завдання.

1. Визначити, який звук повторюється у названих логопедом словах (мак, морква, мед, малина; мак, сік, огірок, парк).

2. Порівняти два слова й сказати, чим вони відрізняються між собою (мак—рак; сир—син; парта—карта; пити—мити; лити—шити).

3. Замінити один звук у слові так, щоб утворилось нове слово.

Робота, спрямована на вироблення умінь виділяти звук у почутому слові, проводиться доти, доки логопед не переконується, що дитина успішно оволоділа такою операцією.

Потім можна переходити до визначення послідовності звуків у слові. Щоб виконати це завдання, учень має не тільки почути та виділити звук з мовного потоку, а й запам'ятати слово, що аналізуватиметься. У багатьох дітей це завдання викликає утруднення: вони пропускають окремі звуки, зокрема голосні й приголосні при їх збігу. Тому деякі методисти пропонують просторове й часове звукове моделювання слова. Просторове моделювання передбачає використання схеми у вигляді кліток чи крапок під малюнком. Одночасно здійснюється акцентування послідовно кожного звука чи окремих звуків у слові (часове моделювання).

Досвід роботи з учнями, які мають виразне фонематичне недорозвинення, показав, що повний аналіз звукового складу слова становить для них певні труднощі. Доцільно поділити це завдання на простіші, зокрема навчити спочатку визначати лише перший звук у слові, потім останній, а після цього переходити до визначення послідовності звуків у простих за звуковою і складовою структурою слова. При цьому також використовується просторове й часове моделювання. Для просторового моделювання можна взяти такі схеми: Δ ... — перший звук у слові, ... Δ —останній звук у слові. Перший (останній) звук обов'язково акцентувати (сссин, синнн). Визначаючи послідовність звуків у слові, учень виставляє відповідно до кожного звука фішку. Робота із фішками допомагає

виробити в дітей уміння узагальнювати, абстрагувати, оскільки сама схема є результатом розумових операцій.

Аналізувати звуковий склад слова треба так, щоб весь час аналітична робота поєднувалась із синтетичною, вказувала на зв'язок частин з цілим. Діти повинні добре за-своїти, що заміна, пропуск чи переставляння звуків у слові ведуть до зміни значення слова (сом—сам—сум; слід—лід; рис—сир).

Орієнтовні завдання.

Визначення першого звука в слові.

1. Визначити перший звук у словах, названих логопедом (підняти руку, плеснути в долоні).

2. Визначити перший звук у словах—назвах малюнків.

3. Визначити спільний звук у словах.

Оса, орел, Оля, Олег; Микола, Маша, Марина, Михайло; хата, хутро, хліб, хвиля; великий, веселий, весняний, високий.

4. Замінити в словах перший звук так, щоб утворилось нове слово.

Мак, сук, зуб, вата, баня, гава, Коля, санки, коса, сіно, жарити, солити.

5. Назвати перший звук у словах. Придумати нові слова з цим звуком на початку слова.

Зразок: молоко — звук *м*, машина.

вода	пише	зелений
хліб	читає	веселий
оса	збирає	холодний
учень	спить	гарний
голуб	вишиває	прудкий
нора	ходить	солоний

6. Порівняти слова і пояснити, яким звуком вони відрізняються одне від одного. Скласти речення з кожним словом.

Мак—рак—лак; сук—жук; жарити—варити; кора—гора—нора; пити—мити—лити; носити—косити—возити.

Визначення останнього звуку в слові.

1. Визначити останній звук у словах, названих логопедом.

2. Визначити останній звук у словах — назвах малюнків.

3. Відібрати малюнки, назви яких закінчуються певним звуком.

Наприклад, дітям пропонують такі малюнки: вовк, тигр, заєць, верблюд, їжак, лисиця, білка. Слід відібрати ті, назви яких закінчуються звуком *к*.

4. Відгадати задумане логопедом слово.

Логопед називає останній звук слова. У разі потреби допомагає дітям, зазначаючи, що це назва предмета, який є в кімнаті, або рослини, що росте у квітнику.

5. Визначити спільний звук у словах: вовк, зайчик, їжак; дуб, зуб, хліб; вікно, весло, село; дім, дим, сом; пилка, мітла, коса.

6. Утворити множину від поданих слів. Назвати останній звук в обох словах.

Книжка — ..., пенал — ..., стіл — ..., партя — ..., шафа — ..., рама — ..., карта — ...; стілець — ..., олівець — ..., папірець — ..., кінець — ..., молодець — ..., ніч — ..., річ — ..., вірш — ...; вікно — ..., дерево — ..., гніздо — ..., весло — ..., озеро — ..., село — ..., болото — ...

7. Прослухати пари слів, названі логопедом. Порівняти ці слова. Пояснити, яким звуком вони відрізняються одне від одного.

Сир—син, сук—суп, віл—він, берет—берег, дім—дід, гриб—грип, борг—борт; коса—коси, вікно—вікна, село—села, річка—річки, площа — площі; зелена — зелене, червона—червоні.

8. Гра «Ланцюжок слів».

Ведучий називає слово, інший учень має назвати слово, яке б починалося тим самим звуком, що закінчується попереднє.

Можна дати набір малюнків, які треба розкласти в рядок за тим самим принципом.

Визначення послідовності звуків у слові.

Визначати послідовність звуків у слові треба поступово. Спочатку доцільно взяти односкладові слова.

У слові виділяють перший і останній звуки, які відповідно позначають фішками: Δ, Δ . Не визначеним

У такій схемі залишається голосний, що стоїть - у середині слова. Акцентована його вимова допомагає визначити, який саме звук стоїть у середині (після першого, перед останнім). Після цього вимовляється ще раз усе слово і послідовно називаються всі звуки. У разі утруднень допомагає прийом порівняння двох односкладових слів з різними голосними (сок—сук). Робота проводиться аналогічно описаній вище. Спочатку визначають перший і останній звуки в першому і другому слові. Потім по черзі вимовляють ці два слова з акцентуванням голосного (сооок—сууук). Можна попередньо повідомити учневі, що ці слова відрізняються одне від одного голосними звуками, що стоять між приголосними с і к, і назвати їх: о, у. Після цього запропонувати учневі ще раз уважно послухати перше слово і сказати, який звук (о чи у) він почув. Аналогічна робота проводиться з другим словом. Після цього складається схема $\Delta \Delta$ з послідовним називанням усіх звуків у слові.

Потім поступово ускладнюються звукова і складова структура слова; ускладнюються види роботи. Зменшується допомога логопеда, учень сам вимовляє слова.

Ускладнення звукової і складової структури полягає в поступовому введенні слів із звуками, яких не можна протяжно вимовляти (зімкнені у відкритому складі, ненаголошені голосні), із збігом приголосних, з більшою кількістю складів тощо.

Особливу групу слів становлять слова з опозиційними звуками (шосе, Саша, пароплав) та слова з м'якими приголосними. Такі слова даються в міру засвоєння правильної вимови цих звуків.

Добираючи завдання, слід надавати перевагу тим словам, що мають певне логічне навантаження, зосереджують увагу дитини на значенні слова, граматичних формах тощо.

Орієнтовні завдання для роботи із звуками, що правильно вимовляються учнями.

1. Визначити послідовність і кількість звуків у словах — назвах малюнків. Звуки позначити фішками.

2. Визначити послідовність звуків у словах, що вимовляються логопедом.

Мох, мак, лин, син, рак, суп, жук, вуж; осел, алмаз, орел, урок, обруч, автор, агрус; салат, голуб, горох, вокзал, булка, блокнот; клас, квас, серп, цирк, грам, порт; театр, трактор, морква, книжка; петрушка, баклажани, лічити, повертати, збирати: смішно, шість, сніжок, пастушок, усмішка, залити, зачіпати, засвітити.

3. Утворити нові слова, замінивши голосний чи приголосний звук.

Булка, сам, син, греби, кленок, міне, клини, вимела, звела; коса, ворог, ґава, гора, вести, парити.

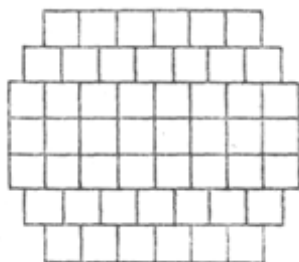
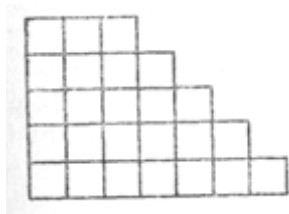
4. Переставити букви, щоб вийшло нове слово. Сокіл, тіло, масло, село, рис, соки, роги.

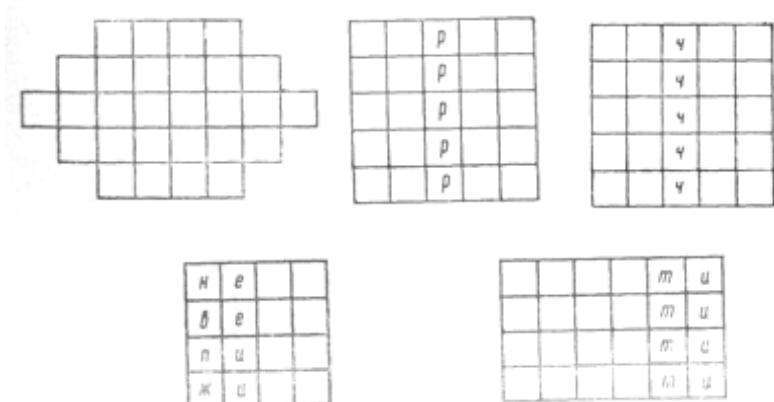
5. Скласти слова з поданих букв: с, і, л; а, к, л, і, б; п, д, у, о, л; р, г, х, о, і; б, р, й, г.

6. Придумати по три слова, які складаються з трьох, чотирьох і п'яти звуків.

7. Назвати предмет, зображений на малюнку, і викласти з фішок модель кожного слова.

8 Заповнити клітки назвами овочів; заповнити клітки назвами ознак овочів; заповнити клітки назвами диких звірів; заповнити клітки словами із звуком *ч*, *р* у середині слова; заповнити клітки словами — назвами дій.

9. Скласти слово з букв.

Дітям роздають малюнки і каси букв. Логопед називає і показує будь-яку букву. Учні уважно слухають і, почувши звук, що відповідає букві із слова — назви малюнка, кладуть її під малюнком. Виграє той, хто першим складе слово з букв.

10. Визначити місце звука в слові:

а — у назвах малюнків: абрикос, виноград, слива, айстра;

и — у назвах малюнків: душ, каша, шарф, шишка;

к — у назвах малюнків: їжак, капуста, річка, коник.

11. Придумати слова, в яких звуки *р, м, л, к* стоять після голосного *а*.

12. Визначити кількість звуків у словах, вимовлених логопедом.

Душ, три, друг, грак, зник; вода, груша, козел, кожух, прийшов; отрута, мухомор, басейн, ластівка, стрункий, вимити.

13. Придумати слова, які б складалися з трьох, чотирьох, п'яти і шести звуків.

14. Порівняти слова за їх звуковим складом і значенням. Сказати, чим вони відрізняються між собою.

Вага—вагар, коси—соки, парта—парти, морозний—морозна, приніс—відніс, качка—качення, козел—козлик, голівка—голівонька.

15. Знайти помилки у словах.

Маніло, соше, пароправ, збрав, моква, аргус, виноргад, арбікоси...

Робота на визначення кількості й послідовності звуків у слові проводиться тривалий час на логопедичних заняттях, уроках рідної мови.

Проведена робота з розвитку фонематичного сприймання, аналізу й синтезу звукового складу слова позитивно впливає на формування звуковимови, вдосконалення загального мовного розвитку. Проте така робота не завжди запобігає помилкам на плутання акустичне та артикуляційно близьких звуків, зокрема тих, що раніше вимовлялись неправильно. Як уже зазначалось, допомагає в цій роботі формування в дітей з поліморфною дислалією узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки фонем рідної мови.

Виховання узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки фонем

Зміст роботи, спрямований на оволодіння узагальнюючими уявленнями про основні ознаки фонем, визначається відомими лінгвістичними положеннями про те, що фонеми мають такі фізичні ознаки, які залишаються у вимові незмінними, забезпечують розрізнення звуків, розпізнавання морфем, слів та їх форм. Реалізація диференціальних ознак забезпечується роботою мовного апарату.

Лінгвісти прийняли певну термінологію для позначення основних диференціальних ознак. Основними для багатьох літературних мов є такі: голосний, приголосний, глухий, дзвінкий, твердий, м'який, зімкнений, щілинний, носовий, ротовий та ін.

Формуючи в дітей узагальнюючі уявлення про такі ознаки, враховують кількість дефектних звуків, характер вад вимови та послідовність роботи над звуками. Наприклад, при дефектній вимові свистячих, шиплячих та африкатів формування узагальнюючих уявлень про місце і спосіб

творення краще починати на підготовчому етапі, а вивчати такі диференціальні ознаки, як твердість — м'якість, глухість—дзвінкість, доцільно тоді, коли формуватимуться чи диференціюватимуться пари звуків, що протиставляються за цими ознаками.

Вироблення узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки твердість — м'якість сприяє успішному оволодінню м'якими приголосними, що порушені у вимові, та засвоєнню правил правопису.

В оволодінні диференціальними ознаками важливу роль відіграє слухове сприймання. Саме на доцільність вдосконалення фонематичного сприймання для розрізнення твердих і м'яких звуків на слух вказує більшість методистів. Ця робота проходить успішніше, коли слухове сприймання доповнюється м'язовим відчуттям окремих елементів артикуляції, що супроводжують вимову м'яких приголосних. Найбільш відчутними є такі елементи артикуляції м'яких звуків: наближення кінчика язика до передніх зубів (переважно нижніх), підняття передньої та середньої частин спинки язика до твердого піднебіння, розтягування губ у посмішку, що збільшує напруженість м'язів губ та зближує їх із зубами. Відчутним є також загальне напруження м'язів артикуляційного апарату.

Роботу, спрямовану на засвоєння ознак твердість, м'якість, можна проводити в такій послідовності.

I. Підготовка до засвоєння понять: твердість — м'якість.

1. Повторення назв органів артикуляції, що беруть участь у реалізації диференціальної ознаки — м'якість. Повторити назви органів артикуляції: верхня і нижня губа, верхні і нижні зуби, кінчик язика, передня, середня частини язика, піднебіння. (Наочність — муляж артикуляційного апарату, схематичний профіль артикуляції).

Назвати органи артикуляції, до яких логопед доторкнувся.

2. Відтворення положень органів артикуляції.

Відтворити потрібне положення за словесною інструкцією: «Зімкни кінчик язика з нижніми зубами. Підними спинку язика до піднебіння, не відриваючи кінчика язика;

розтягні губи в посмішку». У випадку утруднень можна використати звуки *й, т'* та склади *ті, ть*.

Вимовити звуки *й, т', д'* та описати відчуття, що виникають при цьому.

II. Засвоєння понять: твердий і м'який приголосний.

Засвоюються ці поняття на основі порівняння слів, складів з такими приголосними.

1. Порівняння слів за значенням та звуковим складом.

Логопед разом з дітьми аналізує слова типу сад—сядь, син—синь, лан—лань та підводить їх до висновку, що такі слова різні за значенням і звуковим складом.

2. Порівняння приголосних *н—н', д—д'*, визначення відмінності в артикуляції цих звуків. Повідомлення назв диференціальних ознак зазначених звуків (*н* — твердий, *н'* — м'який).

3. Перевірка засвоєння даних понять на основі аналізу пар слів: завод—заводь, лук—люк, суди—сюди, лис—ліс.

4. Порівняння складів з твердими й м'якими приголосними: ат—ять, тя—та, ан—ань, на—ня. Визначення відмінності в відчуттях напруження м'язів, положенні губ, кінчика та спинки язика.

5. Визначення твердих і м'яких приголосних у словах.

Назвати предмети, зображені на малюнках, та визначити за завданням логопеда диференціальні ознаки окремих звуків слова.

Визначити перший і останній звуки в словах та місце м'якого приголосного.

Синь, день, кінь, ліс, кільце, льох, мідь.

Визначити послідовність звуків у словах та місце м'якого приголосного.

Ніс, лісок, пролісок, дядько, ластівка, селезень, повідь.

6. Порівняння слів за звуковим складом та значенням. Складання з ними речень.

Дим—дім, тин—тінь, кіт—кит, знати—зняти, сила—сіла.

7. Утворення нових слів змінюванням у наведених словах твердих приголосних на м'які.

Раба, радити, галка, перелаз, лак, друк, рис.

8. Порівняння схем артикуляцій твердих і м'яких звуків. Визначення серед них тих, що відповідають м'якому приголосному.

Сформовані таким способом узагальнюючі уявлення про диференціальні ознаки твердість—м'якість використовуються в процесі вироблення правильної вимови окремих звуків. Якщо робота з диференціації твердих і м'яких приголосних проводиться з учнями, які плутають ці звуки на письмі, потрібно провести з ними додаткову роботу для запобігання помилкам. Для цього не тільки протиставляються слова, в яких м'якість і твердість позначається наявністю чи відсутністю м'якого знака, а й порівнюються слова з буквами й, а, у, е та і, я, ю, є, що пом'якшують попередній приголосний.

Диференціальні ознаки дзвінкість—глухість опрацьовуються подібно до описаних вище.

У традиційній методиці спочатку формується артикуляція глухого звука, потім — дзвінкого. Після цього глухий диференціюється з відповідним парним дзвінким. Можливий інший шлях. Учням попередньо даються узагальнюючі уявлення про диференціальні ознаки глухість—дзвінкість, а потім набуті знання і вміння використовуються для постановки дзвінкого звука. Роботу, спрямовану на засвоєння понять дзвінкість—глухість, можна проводити в такій послідовності.

І. Підготовка до засвоєння понять глухість— дзвінкість (без голосу, з голосом).

1. Визначення відмінностей у роботі голосового апарату під час дихання та фонації.

Логопед проводить бесіду про те, що у вимові звуків бере участь голосовий апарат (голосові зв'язки), що під час вимови одних звуків голосовий апарат дає голос, а під час вимови інших — голосу немає. Це можна перевірити, якщо покласти руку на гортань і вимовити кілька звуків.

Логопед пропонує дітям покласти руку на гортань і подихати, а потім протяжно вимовити звуки *а, о, у* і сказати, коли голос був, а коли його не було.

Вимовити один за одним голосний і глухий приголосний, що добре вимовляються (*а—ф, у—х*), порівняти їх за наявністю чи відсутністю голосу.

Вимовити запропоновані звуки і самостійно визначити, як вимовляється кожний із них — з голосом чи без голосу.

Порівняти пари слів за значенням. Виділити в словах звуки, що протиставляються за глухістю—дзвінкістю, порівняти їх і на основі відчуття вібрації голосових зв'язок визначити наявність чи відсутність голосу.

Вата—хата, грип—гриб, шар—жар, ворох—ворог, везти—вести, дужка—душка.

2. Перевірка вміння розрізняти глухі та дзвінкі приголосні на основі відчуття вібрації голосових зв'язок та слухового сприймання на звуках, що добре вимовляються. *ф, х, в, ш*, та словах типу: хрип—грип, пити—бити, туш—душ, храм—грам, шати—жати, лід—літ.

3. Вироблення умінь відчувати відмінність у силі видиху повітря та напруженні м'язів артикуляційного апарату під час вимовляння глухих і дзвінких приголосних.

Дітям пропонуються пари звуків, що добре вимовляються, склади і слова з цими звуками: *п—б, па—ба, палка—балка, пив—бив; т—д, та—да, там—дам, туш—душ*.

Опрацьовуючи такий матеріал, бажано виконувати з учнями письмові вправи.

II. Засвоєння понять глухість—дзвінкість.

Засвоєння понять глухість—дзвінкість та вироблення умінь диференціювати приголосні за цими ознаками відбувається в процесі виконання учнями різних завдань.

1. Порівняння слів з глухими та дзвінкими приголосними.

Порівняти слова-пароніми за значенням та звуковим складом.

Палка—балка, пий—бий, вата—фата, грип—гриб.

Визначити відмінність у роботі голосових зв'язок на парах звуків: *ф—в, ш—ж, х—г* та складах: *ха—га, фа—ва, жа—ша, та—да* та ін.

Назвати предмети, зображені на малюнках, та визначити, глухим чи дзвінким звуком починається слово—назва малюнка. (Малюнки: вата, газета, журнал, хустка, шапка, фарби, будинок, кішка та ін.).

2. Визначення глухих і дзвінких приголосних у словах.

Прослухати слова і назвати глухі й дзвінкі приголосні в словах.

Душ, вуж, шафа, вата, жаба, грак, бочка.

Назвати предмети, зображені на малюнках, та визначити в словах глухі й дзвінкі приголосні. (Малюнки: їжак, вовк, заєць, собака, коза, кішка).

Визначити послідовність звуків у словах, назвати в них дзвінкі приголосні.

Морква, горох, гарбуз, біб, мак, помідор.

Придумати п'ять слів, які б починались дзвінкими приголосними звуками, і п'ять — глухими.

3. Утворення нових слів змінюванням глухих приголосних на дзвінкі та навпаки.

Утворити нові слова, замінивши глухі приголосні дзвінкими.

Слива, каска, коса, шити, тіло.

Утворити нові слова, замінивши дзвінкі приголосні глухими.

Зуб, газ, плід, борт, кізка; брати, бити, везти, жити.

Скласти речення з поданими словами.

П'є—б'є, супчик—зубчик, міг—міх, тушити—душити.

На основі сформованих узагальнюючих уявлень про ознаки глухість—дзвінкість формується правильна вимова дзвінких приголосних.

Робота над ознаками глухість—дзвінкість не обмежується постановкою звуків і має проводитись доти, доки в учня не виробляться уміння контролювати правильну вимову та правопис усіх дзвінких і глухих приголосних.

ВАДИ ВИМОВИ ОКРЕМИХ ЗВУКІВ ТА МЕТОДИКА ЇХ ПОДОЛАННЯ

У цьому розділі йдеться про подолання вад вимови конкретних звуків української літературної мови (голосних і приголосних). Тут викладено короткі відомості з фонетики української літературної мови, описано правильну артикуляцію кожного звука, найбільш поширені вади їх вимови та методичні рекомендації щодо їх подолання. При цьому більше уваги приділяється опису тих методичних прийомів, які активізують діяльність учня, сприяють усвідомленому оволодінню способом творення звука, автоматизації, диференціації та введенню звука в повсякденне спілкування. Докладно зміст і послідовність роботи над подоланням вад вимови приголосних викладено на одній групі звуків, а саме: на звуках *с, с', з, з'*. Для даної групи звуків розроблено орієнтовний план роботи та орієнтовні види завдань за лексичною темою «Птахи».

ГОЛОСНІ ЗВУКИ

Для голосних характерні фонація, що зумовлена вібрацією голосових зв'язок, вільний прохід видихуваного струменя повітря через ротову порожнину, загальна напруженість м'язів артикуляційного апарату, слабкість повітряного струменя.

В українській літературній мові 6 голосних звуків: *а, о, у, е, ї, і*.

У творенні голосних першорядну роль відіграють рухомі органи, зокрема язик, губи, нижня щелепа. Найактивнішим органом є язик, який рухається в горизонтальному й вертикальному напрямках і змінює форму й розмір резонатора. Місце артикуляції голосних визначається рухами язика в горизонтальному напрямі. Переміщення кінчика й спинки язика вперед (до передніх зубів) властиве звукам переднього ряду. В українській мові до голосних переднього ряду належать голосні: *і, ї, е*. Для голосних заднього ряду (*а, о, у*) властиве протилежне положення язика (кінчик язика відтягується від нижніх зубів, спинка язика спрямовується до задньої частини ротової порожнини).

Залежно від підняття спинки язика до піднебіння, розрізняють голосні високого ступеня підняття (*і, у*), високо-середнього (*ї*), середнього (*е, о*) й низького (*а*).

При творенні голосних високого та високо-середнього ступеня підняття залишається дуже вузьким прохід для повітря, тому ці звуки називають ще вузькими. Голосні низького й середнього підняття називають широкими, оскільки під час їх вимовляння ротова порожнина широко відкрита.

За участю губ голосні поділяються на нелабіалізовані (неогублені) й лабіалізовані (огублені). Лабіалізовані голосні — *о, у*, решта — нелабіалізовані.

Якісна характеристика голосних змінюється залежно від фонетичної позиції, в яку вони потрапляють. Найбільше впливають на артикуляцію голосних палаталізовані приголосні, наголос і позиція в складі, слові, реченні. Усі три фази артикуляції (екскурсія, витримка, рекурсія) зберігаються лише при вимові ізолюваного голосного.

Під час вимовляння звукового ряду рекурсія попереднього звука зливається в один суцільний момент з екскур-

сією наступного, тобто кожний наступний звук має елементи артикуляції попереднього.

Голосний а. Ротова порожнина широко розкрита. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів, язикове тіло відтягнене назад до стінки глотки. Спинка язика порівняно з іншими голосними має низький ступінь підняття. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Мал. 3. Артикуляція звуків

а, о, у

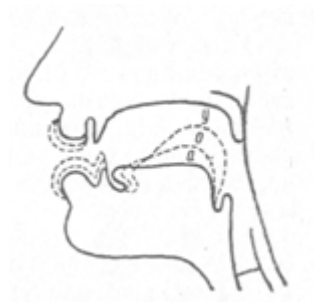
Голосний а вимовляється чітко як у наголошеній позиції, так і в ненаголошеній. Після м'якого або між м'якими приголосними язик просувається вперед.

Голосний о. Губи витягнені вперед, округлені. Відстань між зубами менша, ніж під час вимовляння звука а. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів. Спинка язика не дуже високо піднімається в напрямі до м'якого піднебіння. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

В українській мові голосний о більш лабіалізований, ніж у російській.

Голосний у. Губи дуже витягнені вперед (відходять від передніх зубів). Відстань між зубами менша, ніж під час вимовляння звука о. Кінчик язика відтягнений від передніх зубів і загнутий униз. Спинка язика високо піднімається до м'якого чи задньої частини твердого піднебіння. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Голосний е. Губи трохи розтягнені на боки й притиснені до зубів. Відстань між зубами менша, ніж під час вимовляння звука а. Кінчик язика опущений, не прилягає до нижніх зубів. Спинка язика просунена вперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння, має середнє підняття.

М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують. В українській мові, на відміну від російської, відсутня напруженість артикуляційного апарату. Голосний е в українській мові не пом'якшує приголосних.

Голосний й. Губи розтягнені більше, ніж під час вимовляння голосного е, притиснені до зубів. Відстань між зубами менша, ніж при вимові е. Кінчик язика опущений вниз. Передня частина спинки язика опукла, просунена вперед, піднята до твердого піднебіння. М'яке піднебіння підняте. Голосові зв'язки вібрують. Голосний й в українській мові не пом'якшує попереднього приголосного.

Голосний і. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції звука е. Відстань між зубами найменша порівняно з вимовою інших голосних. Кінчик язика впирається в нижні зуби. Передня частина спинки язика високо піднята до твердого піднебіння. Бокові краї язика зімкнені з верхніми боковими зубами, альвеолами.

М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують. В українській літературній мові звук і виразно напружений, пом'якшує попередній приголосний.

Зіставлення артикуляцій голосних показує, що рухи губ узгоджені з рухами язика. Чим більше губ витягуються вперед, тим більше тіло язика відтягується назад (звуки о, у). Коли тіло язика подається вперед (голосні е, й, і), губи розтягуються на боки.

В артикуляції голосних різне співвідношення порожнин рота і глотки. Під час артикуляції звуків а, о, у більше резонує ротова порожнина, а при вимові е, й, і — порожнина глотки.

Вади вимови голосних здебільшого зумовлюються анатомічними змінами периферичного мовного апарату. Так при порушенні носового дихання внаслідок доброякісних та злоякісних пухлин, аденоїдів, викривлення носової перегородки та при порушенні ротового дихання,

коли незрошені тверде й м'яке піднебіння та язичок, виникає своєрідний носовий тембр вимови голосних (гугнява вимова).

Причиною неправильної вимови голосних може бути й неточність у рухах і положеннях органів артикуляції. Наприклад, надмірне витягування губ може надавати голосним *а, о, у* відтінку звука *в*, а надмірне відтягування та підняття задньої частини спинки язика надає звукам *а, о, у* відтінку голосного *у* або приголосного *г* (фрикативного). Водночас звуження щілини між спинкою язика й піднебінням під час вимови голосних *е, ї, і* надає голосному *е* відтінку звука *й*, а голосним *й, і* відтінку приголосного *й*, російського *ы* чи фрикативного *г*.

Спільними вадами для всіх голосних є висока (фальцетна) вимова, пов'язана з передньою вимовою голосних, та гугнява, зумовлена анатомічними змінами в будові носової порожнини та піднебіння. Гугнява вимова усувається тривалою роботою з метою виховання мовного дихання за методикою, що рекомендується для дітей з ринофонією та ринолалією. У легких випадках використовують вправи, щоб виробити в дітей контроль за правильним видихуванням повітря через ротову порожнину і резонуванням ротової порожнини. Важливу роль у цьому процесі відіграє слух. «Логопед навчає дитину розрізняти правильне й гугняве звучання голосних (спочатку імітує правильну й гугняву вимову в своїй мові, а потім в мові дитини, записаної на магнітофон). Відчуті проходження струменя повітря через ротову порожнину допомагає чергування гучної та шепітної вимови голосних. Зайве резонування носової порожнини можна відчуті також рукою, поклавши її на щоку. Щоб навчити учня контролювати вимову, логопед імітує гугняву й правильну вимову голосних, поклавши руку дитини на свою щоку. Аналогічну роботу проводить дитина самостійно. Чітке розпізнавання правильної й гугнявої вимови на слух та за допомогою м'язових відчуттів сприяє виробленню належного самоконтролю за правильною вимовою голосних.

Вади вимови голосних, що зумовлені неточним відтворенням елементів артикуляції, усуваються тоді, коли в учнів виробиться відчуття рухів язика та губ вперед—назад, вміння піднімати та опускати спинку язика, напружувати та розслаблювати його м'язи.

На початковому етапі роботи ці відчуття можуть доповнюватись сприйманням рухів зором.

Зближення губ при вимові звуків *а, о, у* усувається тоді, коли дитина навчиться відчувати відмінність у рухах і напруженні губ під час правильного вимовляння *а (о, у)* та приголосного *в*. Можна використати такий прийом, як три-вале вимовляння голосного *а (о, у)*. У разі неправильної вимови утворюються склади *ва-ва (во-во, ву-ву)*.

Звуження щілини між спинкою язика й піднебінням під час вимови голосних *е, ї, і* усувається аналогічними прийомами.

Усуненню таких вад сприяє відчуття відмінності в силі й тривалості видихуваного струменя повітря. Коли голосні вимовляються правильно — щілина широка, тому струмінь повітря слабкий. Із звуженням щілини посилюється напруженість струменя повітря. Це легко відчути рукою, піднесеною до рота. В усіх випадках необхідно добиватись чіткого розрізнення правильного й неправильного звучання слухом. Це разом з кінестетичними відчуттями сприяє вихованню самоконтролю за вимовою.

Щоб уникнути фальцетної вимови голосних *о, а, у*, необхідно, щоб їх артикуляція була більш задньою, внаслідок чого збільшиться резонування ротової порожнини. Для цього дитину попередньо навчають розпізнавати рухи язика вперед до нижніх зубів і назад. Закріплюють більш задню артикуляцію голосних *а, о, у* у сполученнях з приголосними *х, г, к* (*ах, ох, ух, ха*). М'язовий контроль за правильним відтворенням цих голосних доповнюється зоровим. Учень у дзеркалі спостерігає рухи кінчика язика, який під час правильної вимови відтягується від нижніх зубів. Неправильними є рекомендації контролювати низьку вимову звуків рукою, поклавши її на грудну клітку. Недопустимим також є підвищення голосу на основі відчуття вібрації кісток черепа.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Для приголосних звуків української літературної мови властиве, на відміну від голосних, утворення в ротовій порожнині на шляху видихуваного повітря перепон, що характеризуються зімкненням, зближенням або поєднанням зімкнення і зближення органів артикуляції. Відбувається також зосередження органів артикуляції у фокусі творення, посилення м'язової напруги, збільшення сили повітряного струменя.

В українській літературній мові 32 приголосних звуки. З них 22 твердих (*б, п, м, в, ф, д, т, з, с, ц, дз, л, н, р, ж, ш, ч, дж, х, к, г, ґ*) і 10 м'яких (*д', т', з', с', ц', дз', л', н', р', ґ'*).

Звуки *п', б', м', ф', в', к', г', х', ш', ж', ч', дж', ґ'* в українській мові вимовляються напівпом'якшено здебільшого перед голосним *і*. Розглядаються ці напівпом'якшені як варіанти твердих фонем.

Подовжені приголосні в українській мові не мають фонологічної самостійності.

На основі артикуляційних та акустичних властивостей приголосні класифікують також за участю голосу й шуму, за наявністю або відсутністю носового забарвлення, місцем та способом їх творення.

Класифікація приголосних за вказаними ознаками має велике значення для подолання вад вимови приголосних. На основі таких лінгвістичних даних визначаються зміст, методичні прийоми, порядок роботи над звуками різних артикуляційних груп тощо.

Послідовність викладу методики роботи над звуками різних артикуляційних груп визначена в даному посібнику за способом та місцем творення приголосних.

Звуки *п, б, м*

Звук *п* — твердий, губно-губний, зімкнений, глухий.

Звук *б* — парний дзвінкий звука *п*.

Звук *м* — зімкнено-прохідний, сонорний.

Звуки *п, б* — ротові, *м* — носовий.

При вимові звуків *п*, *б* верхня і нижня губи зімкнені. Язик вільно лежить у ротовій порожнині або набуває положення наступного звука. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину.

Мал. 5. **Артикуляція звуків
п, б, м**

Під час вимовляння звука *п* голосові зв'язки не вібрують. При вимові звука *б* голосові зв'язки вібрують.

Артикуляція звука *м* подібна до артикуляції звука *б*. Змінюється лише положення м'якого піднебіння, яке опускається, утворюючи отвір для проходження струменя повітря через ніс.

На відміну від російської мови в українській немає м'яких фонем. Лише в позиції перед *і* вони стають напівпом'якшеними (піт, пір'я, біг, білий, табір, міх).

Вади вимови звуків *п*, *б*, *м* малопоширені. Трапляються: поодинокі випадки вимови цих звуків без достатнього зімкнення губ (між губами утворюється щілина) або звуки *п*, *б* вимовляються з придихом, оскільки повітря видихається не поштовхом, а поступово після закінчення артикуляції.

Такі вади легко усуваються, якщо дитина знатиме, що активними органами у творенні цих звуків є верхня й нижня губи, і розрізнятиме такі способи творення звуків, як зімкнення органів мовлення та утворення між ними щілини.

Виробляється правильна артикуляція звуків *п*, *б*, *м* за словесною інструкцією: «Зімкни верхню й нижню губи і з силою виштовхни повітря між ними». З участю голосу утвориться звук *б*, без участі голосу — звук *п*.

Серед традиційних прийомів вироблення правильної артикуляції звуків *п*, *б* відомі такі, як постановка звука *п* в момент видиху повітря крізь зближені губи (імітація гасіння свічки), а дзвінкого *б* — під час озвученого видиху (гудіння). Цей прийом полягає в тому, що в момент проходження повітря крізь зближені губи вказівним пальцем руки, покладеним під нижню губу, енергійно наближують нижню губу до верхньої.

Правильну артикуляцію звуків *п*, *б* можна виробити аналогічним прийомом, використовуючи приголосні *ф*, *в* або голосні *о*, *у* (для одержання належної дзвінкості звука *б*).

Зімкнути губи можна за допомогою великого та вказівного пальців. Вказівний палець кладуть над верхньою губою, а великий — під нижньою. Під час видиху чи вимовляння згаданих звуків губи змикаються рухом пальців вперед.

Прийом надування щік з наступним хлопанням по них, так само як і вібрація обох губ одним пальцем, малоєфективний. У випадках відсутності озвучення звука *б* можна скористатись традиційними (загальними для озвучення будь-яких шумних приголосних) прийомами.

Одним з таких прийомів є механічне викликання вібрації голосових зв'язок: легке коливання щитовидного хряща вгору—вниз, вправо—вліво.

Ефективним може бути прийом швидкого переходу від шепітної вимови приголосного між голосними (аапаа) до гучної. При цьому утворюється звукосполучення аба.

Контролювати вібрацію голосових зв'язок можна рукою, покладеною на гортань, або закривши долонями вуха.

Носовий *м* вимовляється так, як і *б*, лише губи залишаються зімкненими, а повітря проходить через ніс. Якщо потрібно виробити відчуття резонування носової порожнини, руку кладуть на щоку. Поширений прийом вироблення відчуття резонування носової порожнини пальцями, покладеними на ніс, нерідко спричиняє гугнявий тембр інших звуків. Здебільшого це буває при утрируваній вимові складів типу *ма*, *мо*, *му* під контролем пальця.

Автоматизувати звуки *п*, *м* краще в закритих складах та словах з ними (ап, уп, ам, ом, ...; цап, суп, там, том, атом).

Дзвінкий *б* доцільно спочатку вимовляти учням у відкритих складах та в сполученні із сонорними (ба, бу, бра, бло, ...; баба, буква, брат, блокнот...).

Слід пам'ятати, що дзвінкий приголосний *б* в українській мові вимовляється виразно, зберігаючи дзвінкість у кінці слів і складів перед глухими приголосними (дуб, гриб, дубки, бабка).

Під час диференціації звуків *п—б* особливу увагу слід звернути на протиставлення їх за глухістю — дзвінкістю.

Звуки *т, д, н, т', д', н'*

Звук *т* — твердий, передньоязиковий, зімкнений, глухий.

Звук *т'* — м'який, парний твердого звука *т*.

Звуки *д, д'* — парні дзвінки глухих *т, т'*.

Звуки *н, н'* — сонорні.

Звуки *т, т', д, д'* — ротові, *н, н'* — носові.

Мал. 6. Артикуляція звуків *т, д, н*

Звуки *т, д* мають багато спільних елементів артикуляції. Губи й зуби під час вимовляння звуків набувають положення наступної голосної. Кінчик язика разом з передньою спинкою впирається у верхні зуби та альвеоли. Бокові краї язика прилягають до верхніх кутніх зубів, утворюючи перепону для повітря. Сильний струмінь повітря розриває зімкнення між самою передньою частиною спинки язика і верхніми зубами.

Можливий і інший варіант артикуляції, при якому кінчик язика впирається в нижні зуби, а зімкнення з верхніми зубами та альвеолами утворює передня частина спинки язика.

М'яке піднебіння в обох випадках закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують під час вимовляння звука *т*, вібрують тоді, коли вимовляється звук *д*.

Артикуляція звука *н* відрізняється від артикуляції звука *д* положенням м'якого піднебіння. М'яке піднебіння під час вимовляння звука *н* опускається і відкриває прохід для видиху повітря через носову порожнину. Тому цей (і парний м'який) звук ще називають зімкнено-прохідним.

Пом'якшені звуки *т, д, н* можуть мати верхню й нижню артикуляцію. При верхній артикуляції кінчик язика піднімається вгору і разом з передньою спинкою утворює зімкнення за зубами на альвеолах, середня спинка піднімається вгору. При нижній артикуляції кінчик язика опускається до нижніх різців, а передня спинка язика утворює зімкнення з альвеолами та передньою частиною

твердого піднебіння. Усе язикове тіло в обох випадках зосереджується в передньо-середній частині ротової порожнини. В обох випадках утворюються подібні за акустичними характеристиками звуки.

Вади вимови звуків *т, т', д, д'* (фрикативна, міжзубна вимова та глуха вимова дзвінких *д, д'*) трапляються рідко.

Мал. 7. **Артикуляція звуків
т', д', н'**

Вади вимови *н, н'* виявляються в спотворенні носового тембру. Це здебільшого зумовлюється різними розростаннями в носоглотці, носовій порожнині, викривленням носової перегородки тощо. У цих випадках звуки *н, н'* набувають відтінку проривних (*н, д, н', д'*)¹. Можлива також міжзубна вимова цих звуків.

Правильна артикуляція розглянутої групи звуків швидше виробляється тоді, коли дитина достатньо усвідомить місце і спосіб творення звуків. Отже, в учнів треба виробити уміння змикати кінчик язика з верхніми зубами та навчити їх контролювати правильність відтворення даного положення, спираючись на м'язові відчуття. Дітей спочатку навчають розрізняти найпоширеніші способи творення звуків (зімкнення — щілина). Потім допомагають їм засвоїти місце зімкнення язика із зубами. Саме цей прийом застосовується для вироблення в учнів артикуляцій зімкнених *т, д* замість фрикативних (з придином) та запобігання випадкам міжзубної вимови цих звуків. За словесною інструкцією логопеда (а пізніше на основі м'язових відчуттів) учень відтворює потрібне положення язика, стежить за правильним проходженням струменя повітря.

Традиційний прийом наслідування (зором, слухом) правильної артикуляції ефективний, але автоматизація нерідко затягується навіть в умовах постійного контролю учнів логопедом, батьками.

¹ Спотворений носовий тембр носових *н, н'* може бути виявом закритої форми ринолаалії.

У практиці для постановки звуків *т*, *д*, *й* поширений спосіб використання інших звуків, зокрема *п*, *б*, *м*. Спочатку вимовляється звук *п* або склад *па* з просунутим між зубами язиком, потім за допомогою пальців розсуваються губи — утворюється міжзубне *т*. Після цього язик переводять на зуби.

Аналогічним шляхом здійснюють і постановку парного дзвінкого *д*. За основу в цьому випадку береться звук *б* або склад *ба*. Можуть бути використані й інші прийоми (див. звук *б*). Для звука *н* використовується звук *м* або склад *ма*.

Виробленню правильної вимови звуків *т'*, *д'*, *н'*, як уже зазначалось, передуює робота над засвоєнням учнями ознак твердисть — м'якисть. Для усвідомлення цих понять використовуються звуки, що правильно вимовляються дитиною.

Якщо дитина не оволоділа м'якою вимовою лише цих звуків (утруднення у відтворенні артикуляції при добре розвиненому фонематичному сприйманні), доцільно скористатись традиційним прийомом — вимовою складів з голосним *і* (*ті*, *ді*, *ні*). Під час вимовляння голосного *і* кінчик язика опускається до нижніх зубів, а спинка утворює зімкнення з твердим піднебінням. Напруження м'язів мовного апарату, розтягування куточків рота в посмішку поліпшують вимову м'яких.

Для диференціації звуків необхідно, щоб учні навчились розрізняти звуки за такими ознаками, як твердисть — м'якисть (*т—т'*, *д—д'*, *н—н'*) та глухість — дзвінкість (*т—д*, *т'—д*). Це сприяє кращому засвоєнню правопису твердих і м'яких, глухих і дзвінких приголосних, запобігає дисграфії.

Звуки к, г

Звук *к* — твердий, задньоязиковий, зімкнений, глухий, ротовий.

Звук *г*¹ — парний дзвінкий звука *к*.

¹ Задньоязиковий, проривний, дзвінкий. Вживається в небагатьох словах, а саме: *агрус*, *гава*, *гавити*, *ганджувати*, *ганок*, *гедзь*, *гелготати*, *гегнути*, *гніт*, *грати*, *гречний*, *грунт*, *гринджоли*, *гуля*, *джигун*, *дзиґа*, *дзиґлик*, *дригнути* та ін.

Губи й зуби при вимові звуків *к*, *г* набувають положення наступної голосної. Кінчик язика відтягується від нижніх зубів, задня частина спинки язика піднімається вгору до м'якого піднебіння і утворює з ним зімкнення. Проте місце зімкнення може змінюватись під впливом сусідніх голосних звуків. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують під час вимови звука *к* і вібрують, коли вимовляється *г*.

Мал. 8. **Артикуляція звуків к, г**

Вади вимови задньоязикових *к*, *г* полягають у відсутності цих звуків або заміні їх іншими. Трапляються також випадки порушення норм орфоєпії української літературної мови. Проривний *г* вимовляється як фрикативний *г*.

Методика вироблення в учнів артикуляції звуків *к*, *г* аналогічна до методики вироблення вимови інших зімкнених (*п*, *б*, *т*, *д*). Але діти повинні усвідомити, що місце зімкнення мовних органів інше. Для цього з учнями повторюють найпоширеніші способи творення приголосних (зімкнення — щілина). Закріплюють ці знання на звуках *п*, *б*, *т*, *д*. Потім переходять до визначення місця зімкнення органів під час вимовляння звуків *п*, *б* і *т*, *д*. Після цього пропонують опустити кінчик язика вниз і в такому положенні вимовити звуки *т*, *д*, *т'*, *д'*. Важливо, щоб учні відчули, що зімкнулась спинка язика із зубами, піднебінням. А потім можна переходити від складів *ті*, *ді* до *кі*, *гі* та *ку*, *гу*, *ко*, *го*, поступово наближаючи місце зімкнення до м'якого піднебіння.

Особливу увагу слід звернути на правильну вимову проривного *г*, який в українській мові вживається рідко і часто неправильно вимовляється в словах.

Навчаючи учнів артикуляції проривних, часто використовують склад *та*. Проте, на нашу думку, у цьому випадку краще користуватись сполученням *ті*, оскільки під час вимовляння м'якого *т'* кінчик язика опущений до нижніх різців, а спинка піднята до піднебіння. Потім шпателем або зондом кінчик язика (з положення, в якому

він був під час вимовляння складу ті) просувають у глибокої ротової порожнини. Спочатку учні вимовляють склад кі, а потім — ки. Після цього склади переносяться в слова типу: кіно, кінь, ківш, кільце, кінець, Київ, кизил, кислий, кит; кисть та ін.

Методика навчання артикуляції парного дзвінкого *г'* аналогічна методиці навчання вимови звука *к*. При цьому роботу починають зі складу ді.

Для утворення дзвінкого *г* можна скористатися традиційними прийомами озвучення глухого від парного дзвінкого, що застосовувались для звуків *п*, *б*.

Автоматизація та диференціація звуків *к*, *г* відбуваються так само, як і інших зімкнених звуків (*п*, *б*, *т*, *д*).

Звуки х, г

Звук *х* — твердий, задньоязиковий, фрикативний, глухий, ротовий.

Звук *г* — парний дзвінкий звука *х*.

Мал. 9. **Артикуляція звуків
х, г**

За місцем творення — глотковий, або фарингальний. При артикуляції звуків *х*, *г* губи й зуби набувають положення наступної голосної. На положення кінчика язика впливають сусідні звуки, зокрема голосні. Залежно від цього він наближається або відходить від нижніх різців. Під час вимовляння звука *х* задня частина спинки язика

утворює широку щілину з м'яким піднебінням. Артикуляція звука *г* відбувається при зближенні кореня язика з задньою стінкою глотки (фаринкса). Саме тому цей звук називають глотковим, або фарингальним. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують під час вимовляння *х*, а вібрують, коли вимовляється звук *г*.

Вади вимови звуків *х* і *г* трапляються рідко. Здебільшого це заміна звука *х* зімкненим *к*, *г* — звуком *г* (що буває рідше), дзвінкого *г* — глухим *х*. Бувають випадки

неправильного положення язика — надмірне відтягування його від нижніх різців.

Для подолання вад способу творення цих звуків необхідно, щоб учні навчились чітко розпізнавати положення спинки язика, що відповідають зімкненню й утворенню щілини з піднебінням. Порівняння цих положень, уміння їх відчувати і контролювати способи творення звуків на основі м'язових відчуттів та слухом забезпечують правильну вимову та правильне позначення звуків на письмі відповідними буквами.

Традиційно звук *х* виробляється імітацією дій зігрівання рук видихом повітря. Губи дещо витягуються вперед, тепле повітря видихається на наближені до рота руки. При цьому звертається увага на те, що видих треба робити при більшому напруженні губ, язика. Сила видиху має бути більша, ніж тоді, коли спокійно видихається повітря.

Озвучення при глухій вимові звука *г* здійснюється розглянутими раніше прийомами. Допомагає в цьому й уміння розпізнавати відмінність у резонуванні (вібрації) гортані. Під час вимовляння ротових дзвінких *з, ж*, в вібрація відчувається більше на щитовидному хрящі, а при вимові звука *г* — над ним.

Починати автоматизацію звука *г* краще у відкритих складах. Дзвінкість звука *г* краще відчувається в поєднанні його з голосними, сонорними та дзвінкими приголосними (газета, голова, вогнище, гриб, глек).

В окремих словах (кігті, нігті, легкий та ін.) звук *г*, що стоїть перед глухим приголосним, вимовляється глухо.

У випадках плутання або заміни звуків (*х—г*) потрібно обов'язково провести роботу, спрямовану на диференціацію цих звуків. За змістом така робота аналогічна тій, що проводилась для вироблення понять глухість — дзвінкість.

Звук в

Звук *в* — твердий, губно-губний, щілинний.

Губно-губний *в* в українській літературній мові належить до сонорних і не має співвідносної пари за глухістю і дзвінкістю. У позиції перед губними, на початку слова перед приголосними, у середині слова після голосного перед приголосним та на кінці слова після голосного звук *в* переходить в у нескладовий (впасти—упасти, вдень—удень,

мовчати—моучати, лев—леу). У позиції перед і звук в губно-зубний, напівпом'якшений (вітер, вісім). Губно-зубна вимова інколи характерна для звука в позиції перед голосними й та е. Губно-зубний і напівпом'якшений — варіанти губно-губної фонем.

При артикуляції звука в нижня губа з верхньою утворює вузьку щілину, через яку проходить струмінь видихуваного повітря. Язик набуває положення сусідніх звуків. М'яке піднебіння підняте й закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Мал. 10. **Артикуляція звука** **в**

Вади вимови звука в трапляються рідко. Проявляються вони переважно у недостатньому чи надмірному зближенні губ. У цих випадках звук нагадує у нескладовий або зімкнений б (вода — уода, бода).

Ці вади легко усунути на основі знань про творення зімкнених і щілинних звуків.

Традиційними способами вироблення правильної артикуляції звука в є наслідування та використання інших фонем.

Для наслідування логопед повинен показати й пояснити учням правильне положення губ перед дзеркалом, а потім запропонувати їм відтворити це положення.

Використовуючи інші звуки, доцільно вибирати лабіалізовані голосні. Під час тривалого вимовляння звука у (о) нижню губу вказівним пальцем наближають до верхньої. Зближувати губи можна і двома пальцями: великим і вказівним. Цей прийом подібний до описаного раніше для звуків н, б. Відмінність полягає в тому, що під час вимовляння звуків н, б губи змикаються, а коли вимовляється в — утворюється вузька щілина.

На практиці іноді для постановки звука в використовують прийом прикусування (верхніми зубами нижньої губи). Такий прийом невдалий, оскільки він не відповідає правильній артикуляції звука в в українській мові і дає неприродну вимову губно-зубного в.

Автоматизація губно-губного звука в ускладнюється у випадках двомовності (вплив російської мови). Тому не-

обхідно спочатку навчити учнів чітко розрізняти губно-губну та губно-зубну артикуляцію на основі м'язових відчуттів, а потім уже переходити до автоматизації губно-губного *в*.

Автоматизація звуку в передбачає включення його у склади (відкриті, закриті, із збігом приголосних). Вправи на диференціацію звуку в проводять лише тоді, коли дитина плутає його з іншими приголосними чи голосним *у*.

Звук ф

Звук *ф* — твердий, губно-зубний, щілинний, глухий.

Мал. 11. Артикуляція звуку *ф*

Нижня губа при вимові звуку *ф* утворює вузьку щілину з верхніми зубами. Язик набуває положення сусідніх звуків. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують.

Вади вимови звуку *ф* бувають рідко. Як і при вимові звуку *в*, вони зумовлюються надмірним або недостатнім зближенням органів артикуляції (нижньої губи з верхніми зубами). Усуваються пі вади прийомами, що описані для звуку *в*.

Звук *ф* не має дзвінкої пари. Він не плутається з *в*, якщо учні добре розрізняють місця творення цих звуків.

Звук й

Звук *й* — м'який, середньоязиковий, щілинний, дзвінкий.

Мал. 12. Артикуляція звуку *й*

При артикуляції звуку *й* губи й зуби набувають положення наступної голосної. Кінчик язика впирається в ясна біля нижніх зубів, середня частина спинки утворює щілину з твердим піднебінням (щілина вужча, ніж при вимовлянні звуків *с*, *ш*).

М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Вади вимови звука *й* пов'язані з неправильним положенням органів артикуляції: міжзубне положення кінчика язика, надмірне напруження м'язів і звуження щілини, внаслідок чого утворюється звук, подібний до приголосного *г*. Бувають випадки заміни звука *й* звуками *г*, *л'*, *з'* (яблуко — габлуко, ляблуко, зяблуко).

Перед тим як виробляти в учнів правильну артикуляцію, треба переконатись, що вони знають назви органів артикуляції та вміють утворювати ними зімкнення й щілину. На основі цих знань і вмінь дитина відтворює правильну артикуляцію: кінчик язика змикає з нижніми зубами, а між: середньою частиною спинки язика і твердим піднебінням утворює щілину, через яку проходить напружений струмінь повітря. У момент вимовляння звука *й* спинка язика з напруженням піднімається (але не змикається) до середньої частини піднебіння. Цей рух учень може відчутти пальцем, поклавши його на спинку язика.

Традиційним способом вироблення правильної артикуляції є використання інших фонем. Здебільшого використовуються фонemi *і*, *з'*, *к'* або сполучення голосних *аі*, *іа*. Вимова звука *й* відрізняється від вимови голосного *і* більшим напруженням м'язів язика і звуженням щілини між спинкою язика та піднебінням. Рукою, піднесеною до рота, можна відчутти зміну в силі видихуваного струменя повітря (при *і* — слабкий, тривалий, при *й* — напружений, короткий).

Сполучення *аі* або *іа* вимовляються спочатку повільно, потім швидко. Внаслідок швидкої вимови утворюються сполучення *ай* або дифтонг *я*. Аналогічно утворюються інші дифтонги (*е*, *ю*).

Звук *й* від приголосного *з'* утворюється механічним способом: під час вимовляння звука *з'* шпателем натискають на передню частину спинки язика і посувають її в глиб ротової порожнини до утворення звука *й*. Від складу *хі* звук *й* утворюється внаслідок напруження м'язів язика та просування його вперед так, щоб кінчик язика зімкнувся з нижніми зубами.

У випадках заміни звука *й* приголосним *л'* треба порівняти артикуляції цих звуків, звернувши увагу на те, що під час вимовляння *л'* кінчик язика змикається з верхніми зубами, а при вимові *й* — з нижніми.

Автоматизація та диференціація звуку й здійснюється аналогічно автоматизації й диференціації інших фрикативних приголосних. Враховуючи, що звук й вживається в позиції після голосного перед приголосним і в кінці слова як нескладотворчий голосний *ї* (чайка, мій), а в інших позиціях — як приголосний і нескладотворчий голосний *ї* (яма— йама, їама), автоматизується звук у різних позиціях слова: у кінці складу, слова (майже, знайте, даруйте, твій, чужий) та в складі дифтонгів (яблуко, язык, яма, ясно, юнак, юний, б'є та ін.). Оскільки на письмі буквами *я*, *ю*, *є* позначаються дифтонги та м'якості приголосних, необхідно допомогти учням у розпізнаванні таких випадків.

Звуки с, с', з, з'

Звук *с* — твердий, передньоязиковий, щілинний, глухий.

Звук *з* — парний дзвінкий звуку *с*.

Звуки *с'*, *з'* — парні м'які звуків *с*, *з*.

Правильна артикуляція

Звуки *с*, *з* мають багато спільних елементів артикуляції. Губи й зуби набувають положення наступного голосного, кінчик язика змикається з нижніми різцями. Передня частина спинки язика утворює з верхніми зубами щілину. Оскільки бокові краї язика підняті до верхніх кутніх зубів, а кінчик язика опущений до нижніх різців, вздовж спинки язика утворюється жолобок, по якому струмінь повітря проходить між різцями. Це утворює різкий шум, що нагадує свист. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують під час вимовляння глухого *с* і вібрують, коли вимовляється дзвінкий *з*.

Мал. 13. **Артикуляція звуків с, з, с', з'**

Під час вимовляння *с'*, *з'*, як і при вимові інших м'яких, губи розтягуються в посмішку, передня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння, внаслідок чого звужується щілина, по якій проходить струмінь повітря. Відчутно

збільшується загальна напруженість м'язів артикуляційного апарату.

Ваді вимови свистячих приголосних поширені і мають різний характер. Найчастіше звуки *с, с', з, з'* замінюються звуками *ш, ж, й* та плутаються із звуками *ш, ж* (танки, жима, йима, Саса, Шаса, зук, жути). Звуки *з, з'* інколи замінюються глухими *с, с'*.

Трапляється спотворена вимова цих звуків. Так, поширена міжзубна вимова, при якій кінчик язика під час вимовляння звука просовується між зубами. Губно-зубна вимова характеризується наближенням нижньої губи до верхніх зубів. Звуки *с, з* набувають у цьому випадку відтінку звуків *в, ф*.

Під час призубної вимови кінчик язика упирається одночасно у верхні і нижні зуби і тим самим утворює перепону для проходження струменя повітря. У цьому випадку звук *с* нагадує звук *т*, а *з*—*д*.

Внаслідок відтягнення кінчика язика від нижніх зубів назад утворюється щілина між спинкою язика і піднебінням (а не з верхніми зубами). Таке положення язика надає звуку надмірної шумності, що нагадує звуки *ш, ж*.

Неправильний напрям видихуваного струменя повітря (по бокових краях язика) внаслідок зімкнення кінчика язика з верхніми передніми або боковими зубами дає бокову вимову.

Можливі випадки носової вимови, коли струмінь повітря під час артикуляції свистячих звуків проходить через ніс.

Виникає носовий тембр внаслідок надмірного або недостатнього резонування носової порожнини.

Вироблення правильної артикуляції звука *с*¹

Характерними ознаками правильної артикуляції звука *с* є зімкнення кінчика язика і нижніх зубів та щілина, що утворюється піднятою передньою частиною спинки язика та верхніми зубами.

Учень повинен повторити назви таких органів артикуляції: кінчик язика, нижні зуби, передня спинка язика.

Підготовча робота до вироблення правильної артикуляції (постановки звука) передбачає перевірку знань назв органів артикуляції, що беруть участь у творенні цього

звука (нижні зуби, кінчик і передня спинка язика)², відтворення основних положень органів, що забезпечують правильну артикуляцію даного звука. Для цього учням пропонують різноманітні завдання.

Показати органи артикуляції за словесною інструкцією логопеда. («Покажи верхню губу, кінчик язика, передню частину спинки язика, нижні зуби»). Використовуються артикуляційний апарат дитини, муляж, схематичний профіль артикуляції.

Назвати органи артикуляції та їх частини, до яких логопед доторкнувся зондом.

Відтворити положення органів артикуляції за словесною інструкцією логопеда. («Утвори щілину між верхніми і нижніми зубами; зімкни кінчик язика з нижніми зубами; зімкни кінчик язика з нижніми зубами і видихни повітря»). Правильність відтворення зазначених положень перевіряє логопед. При відтворенні всіх положень органів артикуляції звертається увага на можливість утримання їх у такому положенні (лічба до трьох).

Відтворити ті самі положення за зображенням їх на схемі артикуляції. (Правильність відтворення всіх положень дитина контролює перед дзеркалом відчуттям струменя повітря, м'язовим відчуттям).

Повторно відтворити ті положення, які учень слабо засвоїв. Якщо в дитини спотворена вимова певного виду, треба завчасно підготувати її до подолання цієї вади.

Наприклад, під час призубної вимови важливо навчити дитину диференціювати зімкнення кінчика язика і верхніх та нижніх зубів. Допомагає в цьому сприймання положень кінчика язика зором (у дзеркалі) та відчуття дотику кінчика язика до верхніх і нижніх різців. Крім того, положення кінчика язика розпізнається і за характером видихуваного струменя повітря. Зімкнення кінчика язика і верхніх зубів утворює перешкоду для проходження повітря між зубами, тому відчувається поштовх (як під час вимовляння звука т). Зімкнення кінчика язика і нижніх

¹ На даній групі звуків (с, с', з, з') докладно розкривається розроблена нами методика вироблення правильної звуковимови.

² В окремих випадках (губно-зубна, бокова вимова) виникає потреба називати інші органи артикуляції або їх частини (верхні зуби, бокові краї язика і т. д.).

зубів (при відкритому роті) не перешкоджає проходженню повітря між зубами, тому воно видихається тривалий час.

Порівняння цих двох положень дає можливість підвести учнів до висновку, що кінчик язика під час вимовляння звука с зімкнутий лише з нижніми зубами і не перешкоджає повітрю проходити між зубами.

Послідовність роботи над постановкою звука с така:

Засвоїти теоретичні відомості про правильну артикуляцію звука с.

Логопед звертає увагу учнів на основні моменти артикуляції: зімкнення кінчика язика і нижніх зубів, утворення щілини між передньою спинкою язика і верхніми зубами.

Додаткові відомості даються лише в окремих випадках (положення бокових країв язика — при боковій вимові, розтягування губ — для наближення кінчика язика до нижніх різців при шиплячій вимові тощо).

Відтворити всі елементи правильної артикуляції за словесною інструкцією логопеда. («Зімкни кінчик язика з нижніми зубами, утвори щілину між зубами і видихни повітря; видихни повітря ще раз, перевір пальцем, як іде повітря»).

Повторно відтворити артикуляцію із зосередженням уваги на м'язових відчуттях. Запам'ятати їх з подальшим використанням для контролю.

Самостійно відтворити артикуляцію із словесним описом основних положень органів артикуляції.

Послідовно вимовити звуки сс ... аа. Артикуляція звука с контролюється м'язовим відчуттям, відчуттям струменя повітря, що йде вздовж пальця, покладеного на нижню губу.

Вимовити сполучення звука с з голосним у відкритих складах типу: сса, ссе, сси.

Вимовити склади і слова із складами: са — сад, се — село, си — син.

Робота з «Навчальною карткою учня».

Для забезпечення самостійності, активності учня бажано на заняттях навчити його користуватись «Навчальною карткою», в якій дається певна програма дій з відповідним унаочненням. Завдяки використанню таких карток зменшується потреба в контролі за роботою дитини з боку логопеда, вчителя та ін.

Автоматизація звуку с
Вимовити звук у складах і словах із цими складами.

са	се	си	оса	оси
сад	село	син	коса	коси
садити	селити	сипати	салат	буси
садовий	середній	сивий	сало	гуси

Вимовити звук с у складах і словах з іншими голосними.

ос	ус	со	су
голос	вус	сом	суп
кокос	фікус	солити	сумувати
волос	парус	солодкий	сухий

Вимовити звук с у складах і словах із збігом приголосних.

ста, сто, сту спа, спо, спу ска, ско, ску схв, скл, спл

ставок	спати	скакати	схвалити
стовбур	спокійний	скосити	скликати
ступати	спускати	скупий	сплести

Вимовити звук с у словах з різними складами. Включити ці слова у речення.

Автоматизація правильної вимови продовжується доти, поки відпаде потреба у постійному зосередженні уваги дитини на вимові нового звука.

Якщо в дитини дефектна вимова і стійка заміна звука, виникає потреба у проведенні спеціальної роботи на порівняння правильної, нової артикуляції і старої.

Порівняння старої і нової артикуляції звуку с

1. Вимова звука с із визначенням основних положень органів артикуляції.

Правильно вимовити звук с з визначенням основних положень органів артикуляції.

Показати названі логопедом положення на схемі артикуляції, муляжі.

Відтворити стару артикуляцію та визначити основні положення мовних органів при такій вимові. Показати ці положення на схемі артикуляції.

2. Порівняння правильної і неправильної артикуляцій за основними положеннями органів артикуляції.

Відтворити стару і нову артикуляції по черзі та назвати відмінності в положенні кінчика, спинки, бокових країв (при боковій вимові) язика.

Порівняти положення цих органів на відповідних схемах артикуляції.

Правильно вимовити окремий звук у складах, словах.

Автоматизувати правильну вимову звука в словах.

У даному випадку можна також використати «Навчальну картку учня».

Автоматизація правильної вимови звуків передбачає вироблення навичок правильної вимови звука в зв'язній мові. Для цього добирається мовний матеріал, що містить слова — назви предметів, дій, ознак та ін. Перевагу слід надавати завданням з певним логічним навантаженням. Обов'язковими є завдання, що передбачають розвиток фонематичного сприймання. Орієнтовним зразком такого матеріалу та видів роботи може бути матеріал, вміщений у посібниках: Савченко М. А., Смирнова Л. О. Виправлення вад вимови в учнів молодшого шкільного віку. К.: Рад. школа. 1969, 152 с.; Винокур А. С. Подолання мовного недорозвинення у дітей молодшого шкільного віку. К.: Рад. школа. 1977. 141 с.

Одночасно з автоматизацією правильної вимови звука с починається підготовча робота до вироблення правильної вимови звука с'. З учнями працюють над засвоєнням ознак твердість — м'якість на звуках, що правильно ними вимовляються. Якщо така робота не проводилась, її доцільно провести перед опрацюванням звука с'.

При постановці звука с' насамперед в учнів перевіряють наявні знання про ознаки твердість—м'якість та вміння вимовляти інші м'які звуки.

Вимовою звука с' учень оволодіває за аналогією до вимови інших корелятивних пар ($m-m'$, $d-d'$...). Уміння напружувати органи артикуляції, підносити спинку язика до твердого піднебіння, розтягувати кути рота дитина переносить на вимову звука с'.

Послідовність роботи така:

1. Вимова раніше опрацьованих пар складів із звуками т—т' з переходом на вимову складів із звуком с': ти—ті, та—тя, си—сі, са—ся.

2. Вимова звука с' у сполученні з голосними (сі, ся, сю) та в закритих складах: ась, ись, ось, усь.

3. Вимова слів: сіль, сім'я, осінь, сядь, Люся, Вася, сюди, лось.

4. Вимова звука с' із наступним словесним описом положення органів артикуляції та відчуттів, що при цьому виникають.

Автоматизація звука с' здійснюється так само, як і звука с. Необхідно закріпити правильну вимову с' у різних позиціях слова, у сполученнях з різними голосними й приголосними.

Звук с' повинен чітко диференціюватися з парним твердим с. Диференціація звука відбувається в такій послідовності:

1. Порівняння складів із звуками с, с' у вимові.

2. Порівняння слів, що містять звуки с—с': квас—квась, сад—сядь, сіпати—сипати, суди—сюди.

3. Словесний опис відчуттів, що виникають при вимові звуків с—с'.

4. Аналіз звукового складу слів із звуками с, с'. Визначення диференціальної ознаки кожного з цих звуків.

5. Вимова звуків с, с' у різних за звуковим складом словах та зв'язній мові.

Оволодіння правильною вимовою звуків с, с' є основою правильної вимови звуків з, з', оскільки артикуляція цих пар звуків, крім положення голосових зв'язок, однакова. Тому перед логопедом стоїть конкретне завдання — допомогти перенести набуті знання та вміння правильної вимови звуків с, с' на звуки з, з'.

Перед початком роботи над звуком з в учня необхідна сформувані поняття про ознаки глухість—дзвінкість. Безпосередня робота над звуком з починається з виявлення знань і вмінь відтворювати звук с.

Орієнтовний план цієї роботи.

1. Актуалізація знань про положення органів мовлення при вимові звука с.

Вимовити звук с з визначенням основних моментів артикуляції.

Самостійно визначити відсутність вібрації голосових зв'язок при вимові звука с. Підвести учнів до висновку, що «звук с глухий (без голосу).

2. Вироблення правильної артикуляції звука з.

Вимовити пари звуків $x—z$ ($ш—ж$), що добре вимовляються, під контролем вібрації голосових зв'язок. Визначите диференціальні ознаки цієї пари звуків.

Пояснити дітям, що в парі $c—z$ звуки протиставляються за такими самими ознаками, що й у попередній парі. Для того щоб утворився звук з, треба артикуляцію звука с доповнити голосом.

Вимовити звуки $c—z$ за аналогією до вимови аналогічних корелятивних пар $x—z$, $ш—ж$, $п—б$, $т—д$ тощо. Вібрація голосових зв'язок контролюється рукою, покладеною на гортань.

3. Автоматизація звука з.

Вимовити звук з у сполученні з голосними та приголосними.

за	аза	азла	азма	зра	зва
зи	изи	изна	изма	зри	зви
зе	езе	езна	езда	зре	зве
зо	озо	озна	озма	зро	зво
зу	узу	узна	узма	зру	зву

замок	зорі	зуби	пензлик	віз	привіз
завод	вазон	зебра	взуття	мороз	відвіз
коза	мозок	земля	бензин	хмиз	завіз
лоза	золото	зозуля	узdechка	боягуз	перевіз

Автоматизація звука з відбувається за аналогією до звука с.

Диференціація звуків $c—z$ проходить успішно, якщо в дітей сформовані узагальнюючі уявлення про ознаки глухості — дзвінкості. Корисно пригадати інші пари, в яких звуки протиставляються за даними ознаками, і запропонувати дітям достатню кількість усних завдань на порівняння значень слів та визначення їх звукового складу.

Парний z' формується на основі набутих раніше умінь розпізнавати тверді й м'які приголосні, що правильно вимовляються.

Постановці звука z' передують повторення вимови глухого c' . Звертається увага на напруження мовного апарату, піднесення спинки язика до твердого піднебіння. Потім

звук з' вводиться в склади з голосним і та слова із цими складами. Поступово включається м'який знак та букви, що позначають м'якість звука з.

Прийоми роботи для постановки звуків с, з, передбачені загальноприйнятою методикою

Починається робота з підготовчих артикуляційних вправ. Це вправи для губ («оскал», «трубочка», «усмішка»), язика (згинання в трубочку). Вони мають на меті навчити дитину розтягувати губи в усмішку, оскільки при ізольованій вимові цієї групи звуків губи набувають такого положення. Але в даному випадку не враховується те, що в поєднанні з різними звуками, зокрема голосними, губи й зуби (відстань між ними) набувають положення наступного голосного. І саме за цієї умови можлива правильна природна вимова звуків.

Оскільки ведучим елементом артикуляції є положення язика, то важливими підготовчими артикуляційними вправами є вправи для язика. Ось деякі з них.

Загнути широкий кінчик язика на нижню губу, зуби так, щоб передня частина язика вигиналась і утворювала щілину з верхніми зубами.

Видихнути повітря вздовж язика, який може бути в положенні на нижній губі, зубах, за нижніми зубами. Струмінь повітря, що видихається, має проходити в щілину між спинкою язика і верхніми зубами. У випадках, коли дитина не може утримувати кінчик язика зімкненим з нижніми зубами, пропонується вправа на розтягування губ. Здебільшого постановка звука здійснюється способом наслідування. Учень наслідує перед дзеркалом положення язика, утворення видихуваного струменя повітря та правильне звучання. У багатьох випадках учням вдається відтворити таке положення. Правильність напряму повітря найкраще перевіряти вказівним пальцем, поклавши його на нижню губу. Механічний спосіб передбачає утворення жолобка вздовж спинки язика. Зонд (шпатель) кладуть між зубами так, щоб кінчик язика був за нижніми зубами під кінчиком зонда. Натискуючи зондом на кінчик язика, утворюють потрібну щілину для проходження струменя повітря. Такий спосіб постановки звука доцільно застосовувати при міжзубній і призубній вимові звука.

Поширеним є також спосіб використання інших фонем. Найчастіше використовується звук х. Вимовляється він протяжно з інтенсивним видихуванням повітря. Язик у цей час просувається вперед так, щоб кінчик його зімкнувся з нижніми зубами.

Звук т використовується подібно до звука х. У момент вимовляння звука т кінчик язика опускається до нижніх різців. Спочатку чути звуки тсс, потім с. Рідше для постановки звука с використовують ш. Під час вимовляння звука ш кінчик опускається до нижніх зубів.

Для подолання бокового с слід навчити дитину відчувати зімкнення бокових країв язика і верхніх бокових зубів. Допомогає в цьому утрирована вимова звуків л (відчувається проходження струменя повітря через щілину між верхніми зубами й боковими краями язика) і д (відчутне зімкнення). Саме на зімкненні бокових країв язика фіксується увага дитини. Може допомогти також міжзубна вимова звука, коли кінчик язика тимчасово просувається між зубами і інтенсивно по середній лінії язика видихується повітря. Потім кінчик язика переводиться на зуби.

Для подолання носової вимови дитину потрібно навчити видихувати повітря через рот. Насамперед учень має усвідомити відмінність у проходженні повітря через ніс і через рот, потім навчитись контролювати (відчувати) видих повітря через рот під час вимовляння всіх ротових приголосних звуків. Після такої роботи виробляється правильне положення органів артикуляції, а отже, і правильне видихування повітря через рот під час вимовляння звука с. Спочатку потрібний свідомий контроль за напрямом струменя повітря, У процесі роботи над звуком така дія автоматизується. У тяжких випадках потрібна тривала робота над мовним видихуванням, аналогічна тій, яка проводиться при відкритій ринолаалії.

У всіх випадках спотвореної вимови має проводитись робота з диференціації правильної і неправильної вимови. Зіставляються артикуляції, а також звучання.

Звук з можна сформувати від звука с різними відомими способами озвучення. Один з них — наслідування вібрації голосових зв'язок. Вібрація контролюється рукою, покладеною на щитовидний хрящ. Інші прийоми озвучення розглядались тоді, коли висвітлювалась постановка звуків п, б.

Сполучення з голосними та сонорними *в, л, н, м, р* сприяє автоматизації дзвінкого *з*.

Звуки ш, ж

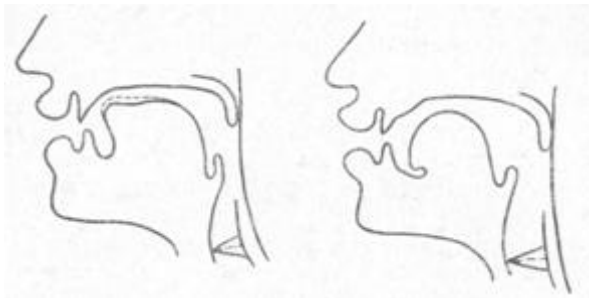
Звук *ш* — твердий, передньоязиковий, щілинний, глухий.

Звук *ж* — парний дзвінкий звука *ш*.

У положенні перед і реалізуються як варіанти звуків *ш, ж* (шість, гроші, жінка, ножі).

Звуки *ш* і *ж* мають два варіанти правильної артикуляції: верхню і нижню (залежно від положення кінчика язика). Губи при вимові *ш, ж* витягнуті вперед, що збільшує передній резонатор і знижує власний тон цих приголосних. Зуби зближені приблизно до 2 мм. Кінчик і передня частина спинки язика при верхній артикуляції піднімаються до передньої частини твердого піднебіння і утворюють з ним щілину, по якій проходить струмінь видихуваного повітря.

Мал. 14. **Артикуляція звуків ш, ж**

При нижній артикуляції кінчик язика з прилеглою до нього частиною спинки потовщується й відтягується назад, внаслідок чого між спинкою язика і передньою частиною піднебіння утворюється щілина. Бокові краї язика в обох випадках прилягають до бокових зубів. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують при вимові звука *ш* і вібрують, коли вимовляється *ж*.

Вад вимови звуків *ш, ж* подібні до вад вимови звуків *с, з* (міжзубна, призубна, губно-зубна, бокова, носова вимова та заміна іншими звуками). Трапляються випадки відсутності озвучення звука *ж*.

Правильна артикуляція виробляється в результаті засвоєння способів і місця творення звуків (див. звуки *с, з*). Перед постановкою звука *ш* учні засвоюють назви таких органів артикуляції: губи (верхня і нижня), кінчик язика, передня частина піднебіння; навчаються виконувати вправи, що є елементами артикуляції, та відчувати і контролювати ці положення. Робота проводиться в такій послідовності.

Показати органи артикуляції за словесною інструкцією. («Покажи в себе верхню (нижню) губу, кінчик язика, передню частину піднебіння»).

Назвати орган (частину органа), до якого доторкнулись зондом.

Утворити певні положення органів («Зімкни кінчик язика з верхніми зубами, передньою частиною піднебіння. Утвори між ними щілину. Видихни повітря крізь щілину між кінчиком язика і передньою частиною піднебіння. Висунь верхню й нижню губи вперед»).

Вироблення правильної артикуляції відбувається на основі вмінь відтворювати щілину між кінчиком язика та піднебінням. Ця робота проводиться аналогічно тій, що описана для звука *с*.

Зміст і послідовність роботи висвітлені в «Навчальній картці учня».

Якщо учень свідомо на основі м'язового контролю може відтворити основні елементи артикуляції, то можна об'єднати їх у цілісну артикуляцію. Потім звук вводиться у склад і слово.

Вимова дзвінкого *ж* формується аналогічно вимові дзвінкого *з*.

Серед інших прийомів можна назвати такі, як вироблення артикуляції *ш, ж* від інших звуків, зокрема *с, з, р*. На основі артикуляції звуків *с, з* постановка звуків *ш, ж* відбувається поступовим переведенням кінчика язика від нижніх різців за верхні альвеоли. При цьому увага дитини фіксується на тому, що весь час треба вимовляти звук *с (з)* і одночасно рухати язик угору. Для вироблення нижньої артикуляції звуків *ш, ж* кінчик язика і передній край його відсуваються зондом від нижніх різців так, щоб утворилась щілина між піднебінням і спинкою язика.

Верхню артикуляцію *ш, ж* можна виробити від звука *р*, посуваючи кінчик і передній край язика до твердого піднебіння.

Основою артикуляції цих звуків можуть бути звуки *т*, *д* (як для верхньої, так і для нижньої артикуляції). Робота проводиться подібно до описаної вище. Проте дитина має добре усвідомити, що від зімкнення, характерного для вимови звуків *т*, *д*, треба перейти до щілини. Положення губ, потрібне для звуків *ш*, *ж*, дитина відтворює за зразком логопеда або механічним способом: натискуючи пальцями на щоки так, щоб губи висунулись уперед рупором.

На етапі автоматизації доцільно порівняти стару артикуляцію із сформованою. Для подолання різних видів дефектної вимови застосовуються ті самі прийоми роботи, що й для подолання аналогічних вад вимови звуків *с*, *з*.

Диференціація здійснюється аналогічно тій, що описана для звуків *с*, *з*.

Звуки *ц*, *ц'*, *дз*, *дз'*

Звук *ц* — твердий, передньоязиковий, аффрикат, глухий.

Звук *дз* — парний дзвінкий звука *ц*.

Звуки *ц'*, *дз'* — парні м'які звуків *ц*, *дз*.

Мал. 15. Артикуляція звуків *ц*, *дз*

Аффрикати, інакше зімкнено-щілинні звуки, *ц*, *дз* складаються з двох елементів — зімкненого й щілинного (*тс*, *дз*). При вимові першого відбувається зімкнення, яке поступово переходить у щілину. Плавність і злитість забезпечуються тим, що активний орган і місце творення обох елементів однакові. Складові *т*, *д* вимовляються з опущеним до нижніх зубів кінчиком язика. Правильна артикуляція подібна до артикуляції звуків *с*, *з*. Губи й зуби під час вимовляння аффрикатів *ц*, *дз* набувають положення наступного голосного. Кінчик язика зімкнений з нижніми зубами. Передня частина спинки язика утворює з верхнім зубами й альвеолами зімкнення, яке плавно переходить у щілину. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують при вимові *ц*, вібрують під час вимовляння *дз*.

Артикуляція пом'якшених *ц*, *дз* подібна до артикуляції відповідних твердих. Відрізняється лише більшим напруженням м'язів артикуляційного апарату, вищим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння.

Вади вимови африкатів *ц*, *ц'*, *дз*, *дз'* подібні до вад вимови фрикативних *с*, *с'*, *з*, *з'* (спотворена вимова та заміна іншими звуками). Вади можуть проявлятися у відсутності злиття елементів артикуляції африката (тсутсеня — цуценя). Інколи в таких випадках зімкнені *т*, *д* вимовляються з призвучком *т'*, *д'* (тисап, дизвоник — цап, дзвоник). Такі вади є наслідком почергової вимови елементів африкатів,

Виправлення вад вимови африкатів доцільно починати після подолання вад вимови звуків *с*, *з*.

Підготовча робота до постановки звуків *ц*, *дз* має забезпечити розвиток умінь відтворювати зімкнення й щілину між передньою частиною спинки язика та верхніми зубами й альвеолами. Ці елементи відповідають положенням органів артикуляції під час вимовляння нижнього зімкненого *т* (*д*) і фрикативного *с* (*з*). В результаті оволодіння цими положеннями формується артикуляція злитого звука.

Традиційним є прийом використання сполучень типу атс (адз). Таке сполучення звуків вимовляється спочатку повільно, потім швидше, поки звуки тс (дз) не зіллються в ц (дз) і буде чути склад ац (адз).

Вимова пом'якшених африкатів *ц*, *дз* формується успішніше в сполученні цих звуків із голосним *і* (ці, дзі) та в словах типу: ціна, ціль, одиниця, дзьоб, дзюрчати.

Автоматизація й диференціація африкатів відбуваються успішно в умовах активного застосування слухового контролю, оскільки африкати займають перше місце за довготою серед приголосних. Диференціація африкатів за участю голосу (глухий — дзвінкий) відбувається на основі актуалізації знань про диференціальні ознаки глухість — дзвінкість.

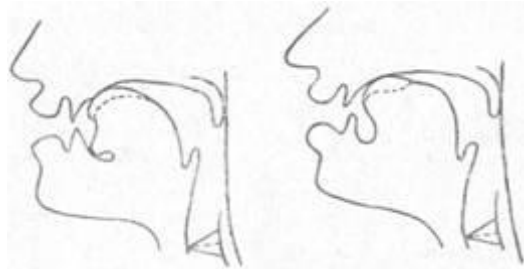
Учням одночасно із засвоєнням правильної вимови африкатів *дз*, *дз'* треба допомогти в засвоєнні правопису цих приголосних. Учні повинні навчитися вимовляти їх як один звук, а па письмі позначати двома буквами.

Звуки ч, дж

Звук *ч* — твердий, передньоязиковий, зімкнено-щілинний (африкат), глухий.

Звук *дж* — парний дзвінкий звук *ч*.

Мал. 16. Артикуляція звуків *ч, дж*

У положенні перед голосним і звуки *ч, дж* напівпом'якшені. Фонема *ч* може бути подовженою, напівм'якою, пом'якшеною.

Артикуляція звуків *ч, дж* подібна до артикуляції фонем *ш, ж*. Губи при вимові африкатів *ч, дж* витягнуті вперед, зуби зближені приблизно до 2 мм. При верхній артикуляції кінчик і передня частина спинки язика піднімаються до альвеол і вище, утворюючи з альвеолами й передньою частиною твердого піднебіння зімкнення, яке переходить у щілину. При нижній артикуляції кінчик язика опущений вниз і відтягується назад, а спинка язика утворює з передньою частиною піднебіння зімкнення, яке плавно переходить у щілину. Бокові краї язика в обох випадках прилягають до верхніх бокових зубів. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують при вимові *ч* і вібрують під час вимовляння звука *дж*.

Вади вимови африкатів *ч, дж* подібні до вад вимови звуків *ш, ж* та африкатів *ц, дз*. Трапляються випадки спотвореної вимови звуків (міжзубної, призубної, губно-зубної, бокової, носової), заміни їх іншими звуками (*с, з, т, д, ш, ж*). Іноді не утворюється злита вимова елементів, що входять до складу африкатів.

Подолання вад вимови африкатів *ч, дж* відбувається після подолання вад вимови звуків *ш, ж*, оскільки в українських африкатах щілинний елемент сильніший, триваліший, ніж зімкнений.

На підготовчому етапі, як і при виробленні артикуляції звуків *ц*, *дз*, потрібно навчити учнів відтворювати зімкнення й щілину між кінчиком язика (чи передньою частиною спинки язика при нижній артикуляції) та передньою частиною піднебіння. З дитиною попередньо треба повторити назви органів артикуляції, що беруть участь у творенні афrikата, та переконались у вмінні відтворювати окремо зімкнення й щілину. На основі умінь правильно відтворювати ці положення і плавно переходити від зімкнення до щілини досягається правильне звучання цих афrikатів.

Традиційним прийомом вироблення правильної артикуляції афrikатів *ч*, *дж* є використання сполучень типу *атш*, *адж*.

Сполучення *атш*, *адж* вимовляються спочатку повільно, потім темп вимови збільшується, внаслідок чого складові афrikати утворюють єдиний злитий звук.

Автоматизація і диференціація афrikатів *ч*, *дж* відбувається так само, як і афrikатів *ц*, *дз*.

Важливою умовою правильної вимови афrikатів є злитість вимови їх у словах, крім тих, в яких звук *д* належить до префікса, а *ж* чи *з* — до наступної частини слова. Враховуючи це, треба уважно добирати слова для автоматизації цих афrikатів. У процесі роботи над дзвінками афrikатами увага дитини зосереджується на тому, що афrikати *дж*, *дз* на письмі позначаються двома буквами, а вимовляються як один звук.

Звуки л, л'

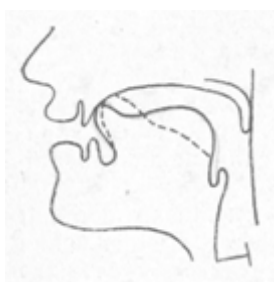
Звук *л* — твердий, передньоязиковий, щілинний, сонорний (голос переважає над шумом).

Звук *л'* — м'який, передньо- або середньоязиковий, щілинний, сонорний.

Звуки *л*, *л'* відрізняються від інших щілинних тим, що при їх творенні кінчик язика змикається з верхніми зубами, а бокові краї язика утворюють прохід для видиху струменя повітря. Тому ці звуки ще називають боковими, або зімкнено-прохідними.

Мал. 17. **Артикуляція звуків**
л, л'

При артикуляції звука *л* губи й зуби набувають положення наступного голосного. Кінчик язика змикається з верхніми зубами та початком альвеол. Бокові краї язика з одного або з обох боків опущені й утворюють щілини з верхніми боковими зубами, крізь які проходить видихуваний струмінь повітря.

Задня частина спинки язика піднімається в напрямі до м'якого піднебіння. Внаслідок підняття кінчика та задньої спинки язика передньо-середня його частина ввігнута (має сідоподібну форму). М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

В українській мові є й інша артикуляція, при якій кінчик язика загинається, змикаючись з верхніми альвеолами і навіть передньою частиною піднебіння. Задня частина спинки язика при цьому опускається вниз, внаслідок чого утворюється виразний специфічний шум.

Під час артикуляції м'якого *л* кінчик язика піднімається вище від альвеол, а середня спинка язика — до твердого піднебіння. Відчувається збільшення загальної напруженості м'язів.

Дорсально-альвеолярна вимова полягає в тому, що кінчик язика пасивний, опускається вниз, а передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння.

Більш поширені вади вимови твердого звука *л*.

Характер вад різний: пропуск звука; спотворена вимова (міжзубна, губна, напівпом'якшена; заміна твердого *л* такими звуками: *л'*, *й*, *в*, *г*, коротким *у*, *р* та ін.).

Пом'якшений *л* може вимовлятися як міжзубний (кінчик язика просовується між зубами) або замінюватись звуком *й* (яйка — льялка).

Якщо учень пропускає звук *л*, потрібно виробити в нього правильну артикуляцію цього звука та ввести його в мову. При спотвореній вимові та заміні іншими звуками треба сформулювати нову артикуляцію, протиставивши старій артикуляції нову, досягти чіткого їх розрізнення та ввести правильну артикуляцію в мовлення.

Щоб виробити в учня нову артикуляцію цих звуків, логопед повинен проаналізувати артикуляцію, властиву цим звукам, визначити її основні елементи та з'ясувати, які з них дитина відтворює правильно, а які необхідно сформувати.

Основними елементами артикуляції звука *л* є зімкнення кінчика язика з верхніми зубами та утворення щілини між боковими краями язика і боковими верхніми зубами. Решта положень і рухів органів артикуляції в учнів, як правило, сформовані (крім окремих випадків дефектної вимови, про що йтиметься далі).

На підготовчому етапі до вироблення правильної артикуляції звука *л* учні повинні:

а) засвоїти (повторити) назви таких органів артикуляції та їх частин: верхня губа, верхні зуби, альвеоли, кінчик язика, бокові краї язика;

б) навчитись виконувати та розрізняти такі рухи: зімкнення кінчика язика з верхніми зубами, альвеолами; утворення щілини між боковими краями язика й верхніми зубами; зімкнення кінчика язика з верхніми передніми зубами з наступним вдихом і видихом повітря через щілину між боковими краями язика і зубами;

в) спираючись на м'язові відчуття та відчуття тертя видихуваного струменя повітря, навчитись розрізняти зімкнення, утворене кінчиком язика і верхніми зубами, та щілину між боковими краями язика і верхніми зубами.

Переходячи до постановки звука, логопед зосереджує увагу дитини на основних елементах артикуляції: зімкненні кінчика язика і верхніх зубів та утворенні щілини між боковими краями язика і верхніми зубами. При такому положенні язика спочатку вдихається повітря через щілину, потім видихається так само через щілину, але з голосом. Наявність голосу перевіряється слухом і рукою, покладеною на гортань. Якщо голосу не чути, можна під час видиху вимовити голосний *а*, зберігаючи при цьому потрібне положення язика.

Для вироблення правильної артикуляції звука *л* можна також поєднувати його з голосними заднього ряду: *ал, ол, ул, ла, ло, лу*. Оскільки під час вимовляння звука *л* і цих голосних положення задньої частини спинки язика подібне, утворюється правильне звучання звука *л*. Вимовляючи склади з голосними, учні мають стежити за положенням губ при вимові голосних (губи в положенні

голосного), інакше вимова звука л буде неприродною, що ускладнюватиме його автоматизацію.

Якщо учень правильно відтворює артикуляцію в поєднанні з голосним, можна переходити до автоматизації його вимови у словах, реченнях і зв'язній мові.

Артикуляція звука л' формується після завершення роботи над звуком л. При виробленні правильної артикуляції пом'якшеної фонемою спираються на здобуті знання учнів про диференціальні ознаки твердисть—м'якість, уміння розпізнавати їх та на м'язові відчуття і слух. При цьому спочатку треба перевірити знання учнів про ці диференціальні ознаки, уміння вимовляти пом'якшені фонемою взагалі та зосередити увагу дітей на окремих елементах артикуляції м'яких приголосних (напруження м'язів, підняття до твердого піднебіння спинки язика, розтягування губ).

Вимову м'якого звука л діти засвоюють за аналогією до вимови інших м'яких¹: ті-ті — лі-лі, тя-тя — ля-ля або ні-ні — лі-лі, няня—ляля та ін.

Автоматизація л' здійснюється так само, як і твердого л. Диференціюється звук л' з парним твердим л і тими звуками, з якими учні плутають його.

Прийоми роботи для постановки звуків л, л', передбачені загальноприйнятою методикою, досить поширені.

Починається робота з підготовчих артикуляційних вправ. Доцільно давати учням такі вправи, які є елементами правильної артикуляції: загинання кінчика язика на верхню губу, зуби; облизування кінчиком язика піднебіння із зупинкою біля верхніх передніх зубів; зімкнення кінчика язика з верхніми зубами та видихування повітря через бокові краї язика.

Якщо учневі важко утримувати кінчик язика біля верхніх зубів, його можна прикусити зубами.

Постановка звука здійснюється різними способами. Користуючись способом наслідування, логопед перед дзеркалом показує і пояснює положення язика, вимовляє звук і пропонує дитині наслідувати показані дії.

¹ Потрібно використовувати той м'який приголосний, який чітко вимовляється дитиною.

Якщо використовуються інші звуки, учневі пропонують протяжно вимовляти голосний *а* (*о, ї, у*) і одночасно кінчик язика притискувати до верхніх зубів (або прикусувати зубами). Автоматизація в цих випадках починається із закритих складів (*ал, ол ...*). Якщо даний спосіб не ефективний, можна використати для вироблення правильної артикуляції приголосний *б*.

Учень повинен кілька разів підряд вимовляти звук *б* і просовувати одночасно язик між зубами. Утворюється сполучення *бл*. Потім язик треба перевести між зуби *і*, нарешті, за зуби.

Губно-губна вимова *л* або заміна його звуком *у* усувається після того, як дитина усвідомить відмінність у положенні губ при правильній вимові і у випадках неправильної, що проявляється в надмірній активності губ. У даному випадку більш ефективний спосіб постановки звука *л* від голосного *а*. Важливо, щоб учень навчився робити зімкнення кінчика язика і верхніх зубів при відкритому роті (положення звука *а*) і, не змінюючи положення губ, вимовляти склади *ла, ал* лише язиком.

У випадках заміни звука *л* м'яким *л* рекомендують починати роботу з навчання відтворювати сідлоподібне положення спинки язика. Для цього треба загнути кінчик язика на верхню губу з подальшим видихом повітря по бокових краях язика. Потім пропонується аналогічна вправа, але кінчик язика загинається вже на верхні зуби. Після засвоєння цього положення кінчик язика переноситься в ротову порожнину (за зуби).

Можливий і такий спосіб, коли з учнем попередньо опрацьовують звук *л'*, навчають відчувати положення язика, напруження м'язів, а потім протиставляти йому артикуляцію *л*, при якій напруження м'язів ослаблюється, кінчик язика опускається нижче. Цей спосіб вимагає більшої активності учня.

Можна сформувати правильну вимову звука *л* механічним способом. При цьому сідлоподібну форму язика утворюють за допомогою палички, джгутика, зробленого з стерильної вати. Для подолання вади звука *л'*, яка проявляється у заміні його звуком *й*, треба максимально активізувати діяльність учня. Разом з учнем необхідно проаналізувати положення кінчика язика під час вимови звука *й*. Слід звернути увагу дитини на те, що при вимозі *й* він змикається з нижніми зубами.

Звуки *p*, *p'*

Звук *p* — твердий, передньоязиковий, альвеолярний, вібрант (дрижачий), сонорний.

Звук *p'* — м'який парний звука *p*.

Мал. 18. Артикуляція звука
Р

При артикуляції звуків *p*, *p'* губи й зуби набувають положення наступного голосного. Широкий напружений кінчик язика вібрує в повітряному струмені (відбувається кількаразове короткочасне нещільне зімкнення кінчика язика та альвеол). Бокові краї язика зімкнені з верхніми кутніми зубами. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують. При творенні м'якого звука *p* кінчик язика опускається і вібрує біля верхніх різців, а передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння. Відчувається більше напруження м'язів. Рот розтягується у посмішку.

Вади вимови звуків *p*, *p'* поширені. Характер вад різноманітний: пропуски, спотворена вимова та заміна звуків. Найпоширенішим випадком спотвореної вимови є гаркава вимова. Вона виникає внаслідок неправильного положення язика: кінчик опущений до нижніх зубів, пасивний, а задня частина спинки язика піднімається вгору і утворює вузьку щілину з м'яким піднебінням. Повітря, що проходить крізь щілину, викликає вібрацію м'якого піднебіння або язичка. Можливі випадки двогубної вимови (з вібрацією губ і без неї), бокової, або-щічної (кінчик язика наближається до щоки і вібрує разом з нею). До спотвореної вимови відносять і ті випадки, коли замість звуків *p*, *p'* чується нечіткий звук, що може нагадувати фрикативний приголосний *ɣ* або голосні *й*, *у*.

Часто звуки *p*, *p'* замінюються звуками *л*, *л'*, *й*, *в*, *д*, *г* та ін.

Характерними ознаками правильної артикуляції звуків *p*, *p'* є вібрація кінчика язика, піднятого до верхніх альвеол (коли вимовляється *p*) або верхніх зубів (при вимові

р'). При цьому рот дитини має бути відкритим настільки, щоб кінчик язика міг вільно дрижати. Забезпечує дрижання кінчика язика інтенсивний струмінь повітря, що видихається крізь вузьку щілину між кінчиком язика і верхніми альвеолами або зубами.

Перед початком роботи учень повинен повторити назви таких органів: кінчик язика, верхні зуби, альвеоли, тверде піднебіння, нижні зуби (якщо гаркава вимова), бокові краї язика (у випадку бокової вимови) і вміти показати ці органи за словесною інструкцією на схематичному зображенні артикуляційного апарату чи муляжі. Потім треба навчити дітей відтворювати та контролювати такі елементи правильної артикуляції:

а) зімкнення (нещільне) кінчика язика і верхніх альвеол (положення язика аналогічне до положення під час вимовляння звука *д*);

б) зберігаючи утворене положення, видихувати повітря через щілину, утворену між кінчиком язика і верхніми альвеолами.

Про оволодіння елементами артикуляції звука *р* свідчить уміння утримувати кінчик язика біля альвеол, утворювати з ними щілину та контролювати це положення на основі м'язових відчуттів.

Найефективнішим способом вироблення правильної артикуляції звуків *р*, *р'* є формування вимови фрикативного (без виразної вібрації) звука. Для цього логопед пропонує відтворювати засвоєне раніше положення язика (кінчик язика біля верхніх альвеол) і видихати повітря через щілину між кінчиком язика та альвеолами з додаванням голосу. У цьому випадку звук повинен нагадувати дзижчання мухи (середній звук між *дз* і *дж*).

Важливо уміти контролювати на основі м'язових відчуттів положення кінчика язика та своєрідне звучання. Після вироблення такого вміння можна переходити до вимови відкритих складів, в яких замість *р* дрижачого вимовляється фрикативний звук. Зразок такої вимови повинен дати логопед. У дитини такий звук утворюється лише тоді, коли правильно відтворюється положення язика.

Потрібна вібрація кінчика язика виникає мимовільно внаслідок сполучення фрикативного *р* з іншими приголосними (*п*, *б*, *к*, *г*). Сполучення *пра*, *бра*, *кра*, *гра* вимовля-

ються так, щоб чітко артикулювалися всі звуки. Склади із звуками *д, т, н* тимчасово не даються дитині.

Сполучення, в яких відчувається найбільш природне звучання, відразу вводяться в слова: брат, бригада, бритва, бронза, брукх; правда, правий, прачка, премія, привіт; кран, крик, край, крапля, кривий, крига; гра, графік, граблі, граніт, гребінь, гримати.

Така робота (в тому числі і підготовча) проводиться на одному-двох заняттях. Часто дитина усвідомлює і контролює потрібне положення язика на першому занятті. Затримувати ізолювану вимову фриктивного *р* не доцільно, оскільки такий звук може закріпитись у вимові. Як показав наш досвід, правильна артикуляція твердого звука *р* формується за два-три заняття.

При застосуванні такого способу постановки звука учні навчаються свідомо відтворювати й контролювати артикуляційний апарат, крім того, у них, як правило, відразу утворюється звук, близький до природного.

Такий спосіб постановки звука сприяє успішному виробленню артикуляції м'якого *р*, який утворюється спонтанно внаслідок поєднання твердого *р* з голосним *і*.

Іноколи в процесі постановки твердого *р* спонтанно вимовляється м'яке *р*. У такому випадку доцільно продовжити роботу над м'яким *р*, а пізніше перейти до твердого *р*.

Якщо артикуляція м'якої фонемі формується раніше від твердої, робота проводиться аналогічно тій, що описана для постановки твердого *р*. При цьому треба враховувати відмінність у положенні кінчика язика під час вимовляння *р'* (менш виразна вібрація кінчика біля верхніх зубів).

Автоматизація звука здійснюється так само, як і інших звуків.

Проте слід пам'ятати, що на етапі автоматизації у багатьох випадках доцільно зіставляти нову артикуляцію зі старою. Так, у випадках гаркавої вимови учням пропонують для порівняння дві артикуляції: правильну й гаркаву. Спочатку учні аналізують подані схеми, потім відтворюють правильну артикуляцію і на основі м'язових відчуттів описують правильне положення кінчика язика. Потім пригадують стару вимову звука і знову на основі м'язових відчуттів описують положення язика та визначають відмінність в артикуляції. Як правило, учні, які свідомо засвою-

ють правильну артикуляцію, легко відрізняють її від неправильної.

Так само порівнюються артикуляції звука *p* і того, що раніше замінював звук *p*. У всіх випадках порівнюються лише ті елементи, які не збігаються з правильною артикуляцією. Здебільшого це положення кінчика язика.

Порівняння нової артикуляції з артикуляцією звука-замінника можна проводити й на етапі диференціації. При цьому важливо наголошувати на тому, що заміна звука веде до зміни значення слова.

У спеціальній літературі описано багато інших традиційних прийомів формування правильної вимови звуків *p*, *p'*. Деякі логопеди використовують велику кількість підготовчих артикуляційних вправ. Проте, на нашу думку, серед них багато зайвих, малопродуктивних і навіть таких, які не мають нічого спільного з правильною артикуляцією звука *p*, як, наприклад, вібрація губ (за допомогою пальця і без нього), вібрація язика на нижній губі, відтворення поєднання звуків *ppr*, рухи висунутого язика вгору—вниз, вправо—вліво, облизування зубів (із зовнішньої сторони), губ тощо.

Продуктивними вважаються лише ті вправи, які фіксують увагу дитини на утриманні широкого язика, піднятого вгору. Це такі:

а) загинання широкого язика на верхню губу, зуби, піднімання його до альвеол (рот має бути відкритий так, щоб нижня губа, зуби не підтримували язик);

б) викликання легкої вібрації кінчика язика на верхній губі за допомогою струменя повітря (у разі утруднень її викликають шпателем, зондом);

в) викликання вібрації кінчика язика, піднятого до верхніх альвеол (вправа подібна до попередньої).

У всіх випадках повітря не повинно проходити по бокових краях язика. Вправи проводяться доти, доки учень не утримуватиме вільно широкий кінчик язика біля верхніх альвеол при відкритому роті, щоб добре було видно положення язика. Крім того, дитина повинна навчитись видихати інтенсивно струмінь повітря між кінчиком язика та альвеолами.

Постановка звука *p* полягає у виробленні вміння викликати вібрацію кінчика язика.

Наслідкуванням таку вібрацію утворити важко, тому здебільшого вдаються до механічної допомоги. Суть її полягає в тому, що кульковим зондом або гортанним дзер-

кальцем малого діаметра (чи іншим предметом) викликають вібрацію кінчика язика. Це досягається рухами зонда вгору—вниз або вправо—вліво (під кінчиком язика). Щоб вібрація була природною, доторкуватись до кінчика язика треба в момент видихання струменя повітря. Добре, якщо видих повітря поєднуватиметься з голосом (звук, що нагадує дзижчання мухи).

Поширений спосіб використання інших звуків. Здебільшого логопеди користуються звуком *д* або сполученням його з голосним (адд, дда, дде). Можна скористатися звуком з або ж (за умови, що ці звуки добре вимовляються дитиною).

Звук з краще використовувати в тих випадках, коли: кінчик язика під час вимови добре піднімається вгору, а: звук ж — навпаки, коли кінчик язика опускається до зубів. Проте слід звернути увагу учнів на те, що звук має лише нагадувати з, при вимові якого кінчик язика змикається з нижніми різцями, а коли вимовляється р, він піднімається до верхніх альвеол. Для вимовляння ж кінчик язика піднімається до твердого піднебіння, а для р — опускається нижче до альвеол і навіть зубів. Звуки з і ж можуть використовуватися також у сполученнях типу: зза, азз, жжа, ажж, дз, дж, дза, джа, адза.

Щоб викликати вібрацію кінчика язика, у момент вимовляння звука (звукосполучення) роблять коливальні рухи під піднятим угору широким кінчиком язика. Учень весь час має стежити за тим, щоб кінчик язика утримувався в піднятому до альвеол положенні.

На практиці інколи використовують і інші звуки (*т, с, ш*). Але в такому випадку замість дзвінкого (сонорного) викликається глухий, який потім доводиться озвучувати. Такий спосіб не дуже ефективний.

Формування правильної артикуляції пом'якшеної фонемі після того, як сформована артикуляція твердого *р*, відбувається порівняно легко, здебільшого досить твердий *р* сполучити з голосним і дати склади та слова з цими складами.

ПЛАНУВАННЯ РОБОТИ

Робота, спрямована на подолання вад звуковимови, повинна плануватись. Виходячи із загальних теоретичних положень про структуру й механізм вад звуковимови при дислаїї, роботу проводять у двох напрямках: формують правильну звуковимову і розвивають фонематичне сприймання.

Для цього використовується певний мовний матеріал, який добирається з таким розрахунком, щоб одночасне сприяти подоланню можливих вторинних відхилень (недорозвинення лексичної та граматичної систем, порушень читання й письма).

Зміст роботи визначається даними, здобутими логопедом під час обстеження мови при зарахуванні учнів у групу, а також їх віковими та індивідуальними особливостями.

Оскільки основною формою роботи при дислаїї є групові заняття, важливо підібрати однакові завдання для всіх дітей однієї групи. Одночасно треба визначити й ті вади, які потребуватимуть індивідуальної роботи.

Своєрідною програмою дій логопеда з групою учнів є перспективний план роботи.

Пропонований орієнтовний перспективний план роботи складено з урахуванням викладених у посібнику методичних порад щодо роботи в двох напрямках. В кожному конкретному випадку зміст і послідовність роботи логопед має уточнити і доповнити з урахуванням даних про стан мовного розвитку учнів, Ідо входять у групу.

Так, при формуванні правильної звуковимови можуть усуватись вади вимови інших груп звуків, а не тих, що тут розглядаються, або опускаються певні етапи роботи над звуком. Робота з розвитку фонематичного сприймання планується з урахуванням стану оволодіння фонематичними процесами. Наприклад, з дітьми, які оволоділи грамотою, мають достатні навички з аналізу й синтезу звукового складу слова, ця робота не проводиться, а увага зосереджується на диференціації звуків за різними диференціальними ознаками для запобігання дисграфії.

Можуть бути обрані інші лексичні теми, що більшою мірою відповідають програмним вимогам та віковим особливостям дітей.

До кожної теми в перспективному плані орієнтовно визначено кількість занять. Звичайно, кількість їх може змінюватись.

**ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПЛАН РОБОТИ
З ГРУПОЮ ПЕРШОКЛАСНИКІВ, ЩО МАЮТЬ ВАДИ
ЗВУКОВИМОВИ**

№ теми	Виховання правильної звуківимови	Розвиток фонематичного сприймання	Лексичний матеріал	Кількість занять	Примітки
1	<p>Підготовча робота до вироблення правильної артикуляції звука с:</p> <p>а) засвоєння й уточнення назв органів артикуляції, що беруть участь у творенні звука с;</p> <p>б) відтворення рухів і положень органів артикуляції за різними інструкціями;</p> <p>в) відтворення елементів правильної</p>	<p>Виховання умінь слухати та відтворювати почуте:</p> <p>а) виконання доручень за інструкціями, в яких вживаються різні граматичні форми слів. («Візьми ручку; візьми ручки»);</p> <p>б) відтворення прослуханого речення без зміни порядку і форми слів. Виконання завдань за незакінченою інструкцією. («Покажи, де зелений..., зелена..., зелене ... — помідор, груша, листя»);</p> <p>в) розпізнавання визначеного логопедом звука</p>	<p>Тема «Рання осінь».</p> <p>Зміни в житті людей, птахів, рослин</p>	3	

	артикуляції звука с	в слові			
2	<p>Вироблення правильної артикуляції звука с:</p> <p>а) вимовляння звука с у складах <i>іс, ис, ес, се, си, са</i>;</p> <p>б) закріплення навичок відтворювати правильну арти- куляцію звука с у сполученні його з різними голосними в складі, слові (<i>са, со, си...</i>, сад, сова, син, село, суп)</p>	<p>Аналіз звукового складу слова, що правильно вимовляється учнем:</p> <p>а) виділення голосного, що стоїть на початку слова;</p> <p>б) виділення приголосного, що стоїть у кінці складу, слова</p>	Тема «Поле восени»	2	
3	<p>Автоматизація правильної вимови звука с:</p> <p>а) автоматизація звука с у словах — назвах малюнків. Складання речень із цими словами;</p> <p>б) автоматизація звука с у зв'язній мові (віршах, текстах, розповідях за малюнками);</p> <p>в) автоматизація звука с у</p>	<p>Визначення послідовності звуків у слові:</p> <p>а) аналіз односкладових слів;</p> <p>б) аналіз двоскладових слів, що правильно вимовляються учнем</p> <p>в) аналіз одно – і двоскладових</p>	Тема «Осінній сад»	3	

	самостійній мові	слів із звуком с			
4	<p>Диференціація звука с і подібних до нього за артикуляцією:</p> <p>а) вимова слів з опозиційними звука ми та складання з ними речень (санки — танки, сук — жук, шосе, жасмин...);</p> <p>б) правильна вимова слів із звуком с, що мають різну звукову й складову будову (у реченнях, віршах, зв'язних висловлюваннях);</p> <p>в) підготовча робота до вироблення правильної вимови звука р</p>	<p>Аналіз звукового складу слів, що мають складну звукову будову:</p> <p>а) аналіз слів з опозиційними звуками;</p> <p>б) аналіз слів, що мають складну звукову й складову структуру (абрикос, струмок, скосити, висушити)</p>	Тема «Осіnnий ліс»	2-3	
5	<p>Введення звука с у повсякденне спілкування:</p> <p>а) вивчення скоромовок і відтворення іншого мовного</p>	<p>Продовження роботи над аналізом звукового складу слова:</p> <p>а) виховання узагальнюючих уявлень про голосні і</p>	Тема «Сім'я»	3-5	

	<p>матеріалу із звуком с і поступовим ослабленням контролю за вимовою цього звука. Вироблення правильної артикуляції звука р;</p> <p>б) введення звука р у склад, слово</p>	<p>приголосні фонemi;</p> <p>б) аналіз слів із визначенням у них голосних і приголосних</p>			
6	<p>Підготовча робота до вироблення правильної артикуляції звука с'. Автоматизація звука р:</p> <p>а) формування умінь відтворювати та відчувати положення органів артикуляції, що забезпечують м'якість приголосного с;</p> <p>б) автоматизація звука р у словах, реченнях та зв'язній мові</p>	<p>Ознайомлення учнів з диференціальними ознаками твердість — м'якість:</p> <p>а) зіставлення слів з твердими й м'якими приголосними (тин — тiнь, син — синь);</p> <p>б) аналіз слів із м'якими приголосними</p>	Тема «Школа»	2	
7	<p>Вироблення правильної артикуляції звука с':</p> <p>а) вимовляння звука с' у</p>	<p>Виховання узагальнюючих уявлень про диференціальні ознаки твердість — м'якість:</p> <p>а) аналіз слів з твердими й</p>	Тема «Батьківщина»	2	

	<p>складах;</p> <p>б) закріплення навичок правильної артикуляції звука с' у складах, словах. Автоматизація звука р на різному мовному матеріалі</p>	<p>м'якими приголосними, що правильно вимовляються учнем</p> <p>б) аналіз слів з твердими й м'якими звуками (с, с')</p>			
8	<p>Автоматизація правильної вимови звука с' (послідовність роботи така сама, як і для звука с). Введення звука р у повсякденне спілкування (так само, як і звук с)</p>	<p>Аналіз слів з твердими й м'якими приголосними</p>	<p>Тема «Батьківщина»</p>	2-3	
9	<p>Диференціація звуків с—с' в усній мові. Виховання правильної вимови звука р':</p> <p>а) розрізнення звуків с, с' в усній мові. Формування умінь відтворювати та відчувати положення органів артикуляції, що</p>	<p>Аналіз слів з твердими й м'якими приголосними:</p> <p>а) аналіз слів із звуками с, с' (усні й письмові вправи);</p>	<p>Тема «Місто»</p>	2-3	

	<p>забезпечують м'якість приголосного р'</p> <p>б) введення в повсякденне спілкування звуків с, с'. Вироблення правильної артикуляції звука р'. Введення звука р' у склади, слова</p>	<p>б) аналіз слів із твердими й м'якими приголосними</p>		
10	<p>Автоматизація звука р'. Підготовча робота до вироблення правильної артикуляції звука с'</p> <p>а) введення звуку р' у склади, слова, речення. Формування умінь відчувати вібрацію голосових зв'язок;</p> <p>б) зіставлення артикуляції парних глухих і дзвінких звуків, що правильно вимовляються учнями (<i>х—г, ф—в, ш—ж, ...</i>)</p>	<p>Ознайомлення учнів з диференціальними ознаками глухість — дзвінкість:</p> <p>а) зіставлення слів з глухими й дзвінкими приголосними за значенням (храм — грам, хрип — грип, ворох — ворог...);</p> <p>б) аналіз слів із глухими й дзвінкими приголосними, що правильно вимовляються учнями</p>	<p>Тема «Транспорт»</p>	2-3
11	<p>Автоматизація звука р'. Вироблення правильної</p>	<p>Аналіз слів із глухими й дзвінкими приголосними</p>	<p>Тема «Пори року»</p>	2-3

артикуляції звука з. Подальша робота проводиться аналогічно до роботи із зву- ками с, с'	Аналіз слів, різних за звуковою й складовою структурою			
---	--	--	--	--

ЩОДЕННЕ ПЛАНУВАННЯ

Щоденне планування здійснюється на основі перспективного плану. Важливою умовою правильного планування щоденної роботи є визначення типу й структури занять з кожної теми перспективного плану. Якщо тема перспективного плану розрахована на кілька занять, доцільно скласти щоденні плани відразу на всю тему. Це дає можливість рівномірно і послідовно розподілити матеріал теми, підібрати різні, але підпорядковані одній меті види роботи, уникнути багаторазового використання наочно-дидактичного та мовного матеріалу.

Для досягнення приблизно однакового рівня засвоєння матеріалу кожного заняття всіма учнями групи у щоденному плані відводиться 10—15 хв на індивідуальну роботу з учнями, що мали труднощі під час виконання завдань.

Кількість занять, передбачених перспективним планом на кожну тему, може змінюватись залежно від якості засвоєння матеріалу учнями.

Для зразка наводимо орієнтовні плани занять на теми, зазначені в перспективному плані.

Тема. ПІДГОТОВЧА РОБОТА ДО ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА С.

Мета. Добитись засвоєння учнями основних елементів правильної артикуляції звука с, місця та способу його творення; навчити учнів уважно слухати логопеда, товариша, правильно виконувати інструкції; усувати прояви загального недорозвинення мови на матеріалі теми «Рання осінь»; поглиблювати знання учнів про природу, виховувати любов до неї.

Заняття перше

Зміст заняття

1. Ознайомлення учнів із завданнями корекційної роботи.
2. Виявлення стану знань учнів про творення звуків та озброєння їх новими знаннями, що необхідні для постановки звука с.
3. Збагачення активного й пасивного словника учнів з теми «Рання осінь».

Обладнання. Муляжі, схеми артикуляції, малюнки.

Хід заняття

1. Бесіда про роль правильної вимови звуків у житті людей.

Стан знань учнів про творення звуків можна виявити за допомогою запитань: «Чи знаєте ви, як ми говоримо? Які органи мовлення допомагають нам вимовляти слова, висловлювати свої думки, бажання?» Щоб дітям легше було правильно відповісти, пропонуємо їм вимовити окремі звуки, кілька слів і простежити за тим, як говорять товариші.

2. Перевірка знань назв таких органів, як верхня й нижня губи, зуби, кінчик і спинка язика, піднебіння.

Завдання для учнів.

Назвати орган, показаний логопедом на муляжі.

Назвати орган або частину органа, до якого логопед доторкається шпателем.

Доторкнутися кінчиком язика до верхньої губи, нижніх зубів, піднебіння.

Перевірити, чи засвоїв товариш назви органів артикуляції. (Учні пропонують один одному завдання типу: назви, до якого органа я доторкнувся; доторкнись кінчиком язика до верхніх зубів, нижньої губи).

Показати всі запропоновані органи артикуляції на схемі.

3. Вироблення умінь слухати, розуміти й відтворювати почуте.

Коротка бесіда про необхідність уважно слухати співбесідника й стежити за своєю мовою.

Завдання для учнів.

Виконати завдання: підняти руки (руку) вгору, заплющити очі (око), взяти олівець (олівці) та ін.

Відгадати, який малюнок треба взяти зі столу. (На столі лежать малюнки із зображенням різних предметів, логопед називає лише ознаку: візьми червоне...).

Знайти помилки в розповіді.

ЗОЛОТА ОСІНЬ

Настала золота осінь. Діти пішла в ліс. Там вони збирав листя, ягоди, гриби. Микола назбирала багато ягід ожини. Василько й Оксана назбирав різнобарвне листя.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Повторити назви органів артикуляції, навчитись визначати їх у себе, товариша, на схемі артикуляції. (Дітям завчасно роздають підготовлені схеми).

6. Індивідуальна робота з учнями, які мали труднощі в засвоєнні матеріалу заняття.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Навчання дітей виконувати певні рухи й положення органів артикуляції.

2. Вироблення умінь слухати, розуміти, запам'ятовувати й відтворювати почуте.

3. Збагачення словника учнів, практичне засвоєння ними граматичної будови мови.

Обладнання. Муляжі, схеми артикуляції, малюнки для самостійної роботи.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Навчання відтворювати певні рухи й положення органів артикуляції.

Спочатку логопед пояснює, що на занятті діти навчатимуться відтворювати два положення органів артикуляції: зімкнення й щілину і перевіряє, як вони розуміють значення цих слів.

Потім учні відтворюють ці положення. Корисно зазначити, що через щілину струмінь повітря проходить вільно, а після зімкнення органів артикуляції виникає перешкода.

Вправи на відтворення положень зімкнення й щілини органами артикуляції учні виконують перед дзеркалом разом з логопедом. Завдання для учнів.

Зімкнути верхню й нижню губи, зуби. Утворити між ними щілину, видихнути повітря. Зімкнути кінчик язика з верхніми, нижніми зубами, піднебінням, утворити між ними щілину, видихнути через неї повітря.

Вимовити звуки (*т, д, ф, в*). Визначити органи, що брали участь у їх творенні, та способи їх творення.

Визначити спосіб творення звуків *т, ш, к*, користуючись муляжами артикуляції. Визначити, що утворили ці органи: зімкнення чи щілину. Аналогічна робота проводиться за схемами артикуляції.

Відтворити положення органів артикуляції певного звука, користуючись муляжем, схемою артикуляції.

Учні уважно розглядають схему артикуляції звука (звук не називається) та відтворюють аналогічне положення своїми органами.

3. Вироблення умінь слухати, сприймати, запам'ятовувати та відтворювати слова, речення, вимовлені логопедом.

Завдання для учнів.

Прослухати, запам'ятати, а потім повторити слова та речення, вимовлені логопедом.

Прослухати й доповнити речення.

Восени сонце світить, але менше

Зелене листя тримається на деревах, а жовте

Ластівки відлітають у теплі краї, а горобці

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Навчитись правильно відтворювати зімкнення й щілину органами артикуляції. На картках записано інструкції для кожного учня. Наприклад:

Картка до заняття 2

Зімкнути верхню й нижню губи.

Утворити між верхньою й нижньою губами щілину, видихнути через неї повітря.

Утворити щілину між верхніми й нижніми зубами.

Запитати у старших, які птахи восени відлітають у теплі краї.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття третє

Зміст заняття

1. Навчання дітей відтворювати елементи правильної артикуляції звука с.

2. Робота з розвитку фонематичного сприймання. Визначення наявності звука в слові (слова з голосним на початку слова).

3. Робота над подоланням проявів загального недорозвинення мови.

Обладнання таке саме, як і на другому занятті.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

Завдання для учнів.

Назвати та показати раніше вивчені органи артикуляції в себе, на муляжі, схемі артикуляції.

Відтворити різні положення органів артикуляції за словесною інструкцією, користуючись муляжем, схемою артикуляції. Назвати, що утворили ці органи: зімкнення чи щілину.

Використовується матеріал попереднього заняття.

2. Оволодіння основними елементами артикуляції звука с.

Завдання для учнів.

Зімкнути кінчик язика з нижніми зубами (за словесною інструкцією).

Не змінюючи положення кінчика язика, видихнути із силою повітря через щілину, що утворилась між спинкою язика та верхніми зубами. (Для контролю за правильністю проходження струменя повітря учням пропонується покласти вказівний палець на нижню губу).

Таке положення органів артикуляції відтворюється кілька разів, щоб учень запам'ятав його й навчився контролювати правильність відтворення.

Відшукати серед двох-трьох муляжів і схем артикуляції ті, що відповідають положенням органів, які відтворювались учнями.

Робота з картою (див. «Картку для учня», звук с).

3. Робота з розвитку фонематичного сприймання. Перевірка домашнього завдання.

Учні називають перелітних птахів і показують їх на малюнку. Гра в зіпсований телефон.

Діти сідають в один ряд. Логопед тихо (на вухо) називає першому учневі слова або речення. Учні передають один одному почуте.

Визначення голосних *а, у* у словах, сказаних логопедом. Логопед вимовляє голосні *а, у*, зосереджує увагу учнів на положенні губ, язика і наводить приклади слів.

Завдання для учнів.

Уважно прослухати слова, вимовлені логопедом. Почувши слово із звуком *у(а)*, підняти руку.

Назвати подані малюнки і відібрати ті з них, у назвах яких є звук *а*. (Пропонуються малюнки предметів, у назвах яких є звуки *а* та *у*).

Розглянути малюнки. Назвати предмети із звуками *а* та *у* є їх назвах. Розкласти малюнки у дві коробки: в одну — із звуком *а* у назві, у другу — із звуком *у*. (Малюнки: сад, яблуня, яблуко, абрикос, груша, слива, апельсин).

Прослухати оповідання про осінь. Запам'ятати слова із звуком *а*. Переказати оповідання.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Навчитись відтворювати положення органів артикуляції, що вивчались на занятті. (Учні одержують навчальні картки).

Пригадати назви овочів і фруктів, намалювати ті, у назвах яких є звук *а*.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА *С*.

Мета. Виробити правильну артикуляцію звука *с* та ввести його в склад, слово; навчити учнів виділяти перший і останній звуки в слові, складі; усувати прояви недорозвинення лексичної та граматичної систем.

Заняття перше

Зміст заняття

1. Засвоєння правильної артикуляції звука *с* та введення його в склад, слово.

2. Аналіз звукового складу слова (з голосним на початку слова).

3. Збагачення активного й пасивного словника учнів, практичне засвоєння ними граматичної будови мови.

Обладнання. Муляжі, схеми артикуляції, «Навчальна картка учня», матеріал до теми «Поле восени».

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

Кожний учень відтворює рухи й положення органів мовлення, що є елементами правильної артикуляції звука *с*.

2. Вироблення правильної артикуляції звука *с*.

Логопед пояснює дітям, що кінчик язика треба зімкнути з нижніми зубами, а спинкою язика утворити щілину з верхніми зубами. Через утворену щілину видихнути повітря.

Артикуляція звука *с* відтворюється кілька разів. Увага дітей зосереджується на відчуттях дотику кінчиком язика до нижніх зубів та проходженні повітря вздовж спинки язика.

3. Введення звука *с* у склад, слово.

Завдання для учнів.

Протяжно вимовити звук *а*, одночасно кінчик язика зімкнути з нижніми зубами та видихнути повітря.

Вимовити склад *ас*, виділяючи протяжністю звук *с* (*асе...*). Так само вимовити *склади іс, ус, ес*.

Вимовити *склади са, се, си*.

Вимовити слова з опрацьованими складами.

4. Виділення голосного звука на початку слова.

Перевірка домашнього завдання.

Діти показують і називають малюнки овочів, у назвах яких є звук *а*. Потім логопед вимовляє *склади ах, ух*, і пропонує учням спочатку плеснути в долоні, коли почують слово із звуком *у*, а потім — із звуком *а*. Далі розглядаються слова, які починаються голосними *а, у* (учень, урок, укол, апельсин, абрикос, альбом...). Для усвідомлення поняття початок слова учням можна запропонувати модель слова, в якій перший звук позначений трикутником, а наступні крапками. Користуючись моделлю, логопед вимовляє ще кілька слів і разом з дітьми визначає, яким

звукوم починається слово (або який перший звук у слові).

Завдання для учнів.

Уважно прослухати слова і визначити, з якого звука (а чи у) вони починаються (успіх, усмішка, урок, армія, айстра...).

Прослухати слова з іншими голосними на початку слова (екіпаж, екран, екскурсія; очі, обкладинка, обличчя, овес...) і визначити, яким голосним починалися слова.

Назвати перший звук у будь-якому слові, сказаному логопедом.

Придумати слово з голосним а (о, у...) на початку слова.

Прослухати оповідання «Я хочу сказати своє слово» (у кн.: Веснянка: 36. творів для самостійного читання у 1 кл. /Упор. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко. К.: Рад. школа, 1981, с. 37), запам'ятати слова, які починаються голосними. Назвати ці слова і скласти з ними нові речення.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Повторити артикуляцію звука с, користуючись «Навчальною карткою учня». Кожному учневі дається картка із словами.

Знайти в книжках малюнки предметів, назви яких починаються з голосних звуків. Записати ці слова.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Закріплення навичок відтворювати правильну артикуляцію звука с у сполученні його з різними голосними в складі, слові.

2. Виділення приголосного, що стоїть у кінці складу, слова.

3. Збагачення словника учнів, практичне засвоєння ними граматичної будови мови.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Закріплення правильної вимови звука с у сполученнях з різними голосними.

Повторення правильної артикуляції звука с. Промовляння складів і слів типу:

се	ес	село	овес
си	ис	син	рис
са	ас	сад	квас

Закріплення правильної вимови звука с у сполученні з голосними о, у.

Завдання для учнів.

Прослухати й повторити склади со, су та слова із ними (со — сова, собака, сокира, сокіл, м'ясо, косогір, осокор, сонячний, високий, солоний, посолити; су — сук, суп, сум, суд, сумний, посуд, сухий, сумувати, псувати).

Придумати слова із складами са, со. Скласти з ними речення.

Вивчити вірш. Розказати його, стежачи за вимовою звука с у словах.

СОМ

В ямі не спиться
вусатому сому,
сому вусатому
сумно самому.

Г. Бойко

3. Виділення приголосного, що стоїть у кінці слова.

Логопед називає склади і слова типу: ак, мак, ук, жук, сук, виділяючи голосом звук к. Потім показує модель слова: . . Δ і пропонує учням назвати останній звук у словах. У разі утруднень логопед допомагає їм визначити звук. Потім учні промовляють нові слова із звуком к у кінці (зайчик, носик, урок, грибок) і визначають його. Якщо в дітей не виникає утруднень, пропонуються слова з іншими приголосними в кінці (суп, окріп, сніп, серп; пух, мох, слух, кожух, успіх, горох...).

Далі учні виділяють перший та останній звуки в словах (альбом, урок, умивальник, огірок, акваріум, артист).

4. Збагачення словника дітей словами, що показують ознаки предметів.

Логопед повторно читає оповідання В. Сухомлинського «Я хочу сказати своє слово», а учні запам'ятовують слова, якими характеризується небо (синє, голубе, чисте, ласкаве, сумне, тривожне, зажурене), та пояснюють їх значення. Потім складають нові слово-

сполучення з цими словами, а з утворених словосполучень — речення.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Навчитись виразно читати вірш «Сом». Придумати речення із словами: чиста, ласкава, красива.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. АВТОМАТИЗАЦІЯ ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ ЗВУКА С.

Мета. Автоматизувати вимову звуку с у зв'язній мові; навчити визначати послідовність звуків в одно- і двоскладових словах; вдосконалювати усне мовлення на матеріалі теми «Осіній сад».

Обладнання. «Навчальна картка учня», малюнки.

Заняття перше

Зміст заняття

1. Автоматизація звуку с у словах—назвах предметів, дій, ознак (з використанням малюнків).

2. Визначення послідовності звуків в односкладових словах.

3. Удосконалення усного мовлення на матеріалі теми «Осіній сад» (слова—назви предметів).

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Автоматизація звуку с.

Завдання для учнів.

Розглянути уважно малюнок «У саду восени». Розповісти, що на ньому зображено.

Назвати самостійно предмети, у назвах яких є звук с. Підібрати до них слова—назви ознак.

Скласти речення із словосполученнями: осінній сад, яскраве сонце, синє небо, стиглі яблука.

Вивчити вірш.

СТАРИЙ САДІВНИК

Садить садівник
молодий садок,

Скільки дав плодів
людям садівник!

сивий садівник —
він уже дідок.
Певно, сто садів
посадив за вік...

Яблук дав і слив,
груші золоті...
Скільки він зробив
доброго в житті!

М. Познанська

3. Визначення послідовності звуків у словах.

Завдання для учнів.

Визначити перший і останній звук у складах і словах типу: ах, ох, ух; мох, мед. (Склади і слова називає логопед).

Самостійно визначити послідовність звуків у словах — назвах малюнків. (Малюнки: рак, дах, жук, мак та ін.).

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Навчитись виразно читати вірш «Старий садівник». Підготуватись до розповіді на тему «Осінні роботи в саду».

6. Індивідуальна робота з дітьми.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Автоматизація звука с у зв'язній мові.

2. Аналіз двоскладових слів, що правильно вимовляються учнем.

3. Робота над темою «Осінній сад».

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Бесіда про зміни в природі восени.

Під час бесіди використовуються малюнки про осінні пейзажі та матеріал, зібраний дітьми під час прогулянки в ліс (парк).

3. Аналіз двоскладових слів.

4. Завдання для учнів.

Визначити послідовність звуків у складах і словах типу: ах, ох, му, мак, віл. Скласти схеми цих слів з фішок.

Визначити послідовність звуків у словах: перо, ручка, гумка, зошит, попередньо поділивши слова на склади. Відгадати слово.

Логопед повідомляє, що слово має два склади: перший склад починається звуком м, а другий —с, малює схему слова: м.к. (марка, мишка). Від поданих слів

утворити нові слова, замінивши перший звук: пити, голос, сапка, сало.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Підготувати розповідь про прогулянку в осінній сад (парк).

Дібрати загадки про рослини.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття третє

Зміст заняття

1. Автоматизація звуку с у самостійній мові.

2. Аналіз двоскладових слів, до яких входить звук с.

3. Робота над темою «Осінній сад».

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Аналіз двоскладових слів. Завдання для учнів.

Визначити послідовність звуків у словах, названих логopedом (санки, сова, миска, масло).

Визначити послідовність звуків у словах, самостійно названих кожним учнем.

Відгадати і записати слова.

3. Складання усного опису на тему «Осінній сад».

Завдання для учнів.

Підібрати слова для опису осінніх дерев у саду (слова, що відповідають на питання який? яка? яке? які?).

Підібрати слова—назви дій для опису робіт в осінньому саду (слова, що відповідають на питання що робив? що роблять? що будуть робити?).

Скласти словосполучення, які можна використати для опису фруктів (стиглі яблука, запашні яблука).

Описати осінній сад.

4. Аналіз описів, зроблених учнями.
5. Завдання додому. Зробити малюнки до теми «Осінній сад». Підготувати розповіді за малюнками.
6. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗВУКА С І ПОДІБНИХ ДО НЬОГО ЗА АРТИКУЛЯЦІЄЮ.

Мета. Домогтись правильної вимови слів, до складу яких входять звуки *с, ш*; добитись чіткого розпізнавання цих звуків учнями, спираючись на слухові та м'язові відчуття; збагачувати словник дітей, вчити їх правильно користуватись граматичними формами слів.

Обладнання. «Навчальні картки учнів», роздавальний матеріал, малюнок «Осінній ліс».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Диференціація звуків *с—ш*.
2. Аналіз слів, до складу яких входять звуки *с, ш*.
3. Збагачення словника з теми «Осінній ліс».

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Робота з «Навчальною карткою учня» (для диференціації звуків *с—ш*).
3. Диференціація звуків у словах, реченнях, віршах.
Завдання для учнів.
Повторити за логопедом склади, слова.

са — ша	Саша	смішний	сушити
со — шо	шосе	старший	шелестіти
су — шу	суміш	сушений	смішити
се — ше	шелест	страшний	світлішати
си — ши	соняшник	шостий	поспішати

Вивчити вірш

МИШКА

Шматок сальця шукає мишка,
у нашій шафі шарудить.

Як шугане на мишку кішка! —
А мишка щусть —у шпарку вмить.
Н. Забіла

Навчитись правильно й виразно читати вірш.

4. Аналіз слів, складних за звуковою структурою.
Визначення першого й останнього звуків у словах (суміш, шелест, спиш, стоїш, сієш).

Визначення послідовності звуків у словах (скосив, скошиш, пишеш, спишеш).

5. Робота з картиною на тему «Осінній ліс». Завдання для учнів.

Уважно розглянути картину «Осінній ліс». Розповісти, що зображено на картині.

Описати, які дерева, кущі, трава восени в лісі. Розповісти, що роблять люди восени в лісі.

6. Оцінка роботи учнів.

7. Завдання додому. Навчитись правильно читати вірш Н. Забіли «Мишка». Зібрати в парку (лісі) листя і плоди дуба, каштанів та інших дерев. Навчитись розповідати про осінній ліс.

8. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Робота над диференціацією звуків *с—ш*.
2. Аналіз слів, складних за звуковою структурою.
3. Робота над усним переказом.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Диференціація звуків *с—ш*.

Повторення артикуляції звуків *с, ш* та порівняння їх за артикуляцією (робота з «Навчальною карткою учня»).

Завдання для учнів.

Вимовити звук *с*. Проаналізувати його артикуляцію.

Вимовити звук *ш*. Проаналізувати його артикуляцію.

Порівняти звуки *с, ш* за артикуляцією. На основі слухових і м'язових відчуттів визначити, що спільного та відмінного в артикуляції цих звуків.

Вимовити слова типу: сум — шум, сукати — шукати, миска — мишка, суміш, шелест.

Змінити подані слова за зразком.

Зразок: списати — спишеш.

Списати, стояти, сіпати, сипати, стрибати, малювати» співати, сушити, скосити.

Скласти кілька речень з утвореними словами.

Аналіз слів із звуками *с, ш*.

Завдання для учнів.

Скласти моделі слів: абрикос, сушиш, висушиш, спишеш, скошиш, сидиш. Визначити місце звуків *с, ш* у цих словах.

У клітки вставити такі букви, щоб вийшли слова, які відповідають на питання *що робити*?

Слова для довідок: співати, сумувати, стрибати, складати, свердлити, садити, святкувати, скривдити. 4. Робота над усним переказом.

ГУДЗИК

У Петрика від пальта відірвався гудзик. Він пішов додому, знайшов голку з ниткою і пришив його.

Коли Петрик вийшов на вулицю, його товариш Павлик почав кепкувати над тим, що Петрик погано пришив гудзик.

Петрик пішов додому. Відрізав гудзик і вже пришив його так, як треба.

Через кілька днів відірвався гудзик у Павлика від штанів. Павлик пішов додому. Руками він притримував штани. І, думаєте, пришив гудзик? Ні! Він сів біля вікна і чекав маму. Сам пришити гудзик Павлик не вмів.

За М. Щепенком.

Перевірка розуміння тексту та окремих слів за запитаннями.

Про кого йдеться в оповіданні?

Що трапилось у Петрика? Як він справився з неприємністю?

Що гранилось у Павлика? Що зробив Павлик?

Як ви розумієте значення слова кепкувати?

Складання плану усного переказу.

Усний переказ тексту.

Повторне промовляння слів із звуками с, ш, що вживались у тексті.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Стежити за правильною вимовою звуків с, ш. Повторити вірш Н. Забіли «Мишка». Навчитися вдома пришивати гудзики.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття третє

Зміст заняття

1. Робота над диференціацією звуків с—ш у зв'язних висловлюваннях на тему «Осінній ліс».

2. Аналіз слів, складних за звуковою будовою.

3. Підготовча робота до вироблення правильної вимови звука р.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Робота над диференціацією звуків с—ш у реченнях, віршах, зв'язних висловлюваннях на тему «Осінній ліс».

Завдання для учнів.

Пригадати й розповісти про зміни, що відбуваються восени в лісі.

Коротко розповісти про осіннє забарвлення кленів, беріз, ялин, сосен, кущів.

Пригадати, як готуються до зими звірі й птахи. Розказати, що роблять восени в лісі люди. Скласти усне оповідання за планом.

П л а н.

1. Краса осіннього лісу.

2. Заклопотані білочки, їжаки.

3. Пташки відлітають у теплі краї.

4. Останні квіти та гриби.

3. Аналіз слів, складних за звуковою будовою.

Завдання для учнів.

Визначити послідовність звуків у словах — назвах птахів: страус, шилохвіст, шишкар, сорокопуд, пересмішник, буревісник.

До поданих слів підібрати слова, що відповідають на питання що роблю? що зробимо? Скласти з ними кілька речень.

Що робити?	Що роблю?	Що зробимо?
писати	спишу	спишемо
сушити		
косити		
співати		

Вивчити вірш.

МИНАЄ ЛІТО

Минає літо. Шелестить
пожовкле листя по діброві,
гуляють хмари, сонце спить...

Т. Шевченко

Пояснити значення висловів: гуляють хмари, сонце спить.

4. Підготовча робота до постановки звука р. Повторення назв органів артикуляції, що забезпечують правильну вимову звука р. Відтворення елементів артикуляції цього звука.

Завдання для учнів.

Показати названі логопедом органи в себе, на муляжі, на схемі артикуляції (верхня губа й нижня, верхні й нижні зуби, кінчик язика).

Зімкнути верхню й нижню губи.

Учні повинні навчитися відчувати зімкнення органів мовлення та поштовх повітря, що прориває це зімкнення (як під час артикуляції звука п).

Утворити між верхньою й нижньою губами щілину. Видихнути крізь неї повітря.

Учні мають відчувати відмінність у м'язових відчуттях, що виникають під час зімкнення губ, та утворення між ними щілини. Правильність утворення зімкнення й щілини перевіряється рукою, піднесеною до губ: поштовх повітря при утворенні зімкнення короткий, а при утворенні щілини — тривалий. Утворити зімкнення кінчика

язика і верхньої губи (рот відкритий). Утворити щілину між цими органами та видихнути крізь неї повітря.

Утворити зімкнення кінчика язика та верхніх зубів. Утворити щілину між кінчиком язика й верхніми зубами та видихнути через щілину повітря. Повторити кілька разів цю вправу. Запам'ятати положення язика та відчуття, які виникають під час проходження струменя повітря через щілину.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Стежити за правильною вимовою звуків с, ш. Навчитись виразно читати вірш Т. Шевченка «Минає літо». Повправлятись у правильному відтворенні зімкнення й щілини.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. ВВЕДЕННЯ ЗВУКА С У ПОВСЯКДЕННЕ СПІАКУВАННЯ НА МОВНОМУ МАТЕРІАЛІ ДО ТЕМИ «ПТАХИ», ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА Р. ВВЕДЕННЯ ЗВУКА Р У СКЛАД, СЛОВО.

Мета. Забезпечити введення звука с у слова, різні за звуковою та складовою структурою; навчити учнів розпізнавати голосні і приголосні звуки за основними ознаками; збагачувати словник учнів, добиватись практичного засвоєння граматичної будови мови на мовному матеріалі до теми «Птахи».

Обладнання. «Навчальні картки учнів».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Введення звука с у зв'язні висловлювання на матеріалі до теми «Птахи».

2. Вироблення узагальнюючих уявлень про голосні і приголосні звуки.

3. Формування правильної артикуляції звука р.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Введення звука с у зв'язне мовлення.

Завдання для учнів.

Прочитати (прослухати) текст «Пернаті друзі» (с. 155). Розповісти про те, яку користь приносять птахи та як їх охороняють учні.

Повторити назви птахів, що зустрічались у тексті. Назвати ще раз ті, у назвах яких є звук с.

Скласти речення з поданими словами та словосполученнями, не змінюючи їх форми: лісам, садам, полюють, на листках, на стовбурах дерев, стрижі, ластівки в повітрі.

Вивчити вірш напам'ять. Навчитись виразно його читати.

СОВЕНЯТА

Поглянь на сірих совенят:
вони тихесенько сидять,
коли не сплять — вони їдять.
Коли їдять — вони не сплять.

С. Маршак

3. Засвоєння понять про голосні і приголосні звуки.

Логопед пояснює, що є такі звуки, які мають тільки голос, через те їх називають голосними. Голосні можна довго тягнути (співати). Перешкод під час їх вимовляння немає. Наводиться приклад вимови голосних а, о, у, е, й, і. Завдання для учнів.

Протяжно вимовити голосні звуки з логопедом, стежачи, як вільно повітря виходить із рота.

Прослухати слова й сказати, якими голосними вони починаються.

Армія, учень, Оля, екзамен, іграшка.

Придумати кілька слів, що починаються з голосних.

Бесіда про приголосні звуки.

Під час їх вимовляння в ротовій порожнині виникають різні перешкоди.

Разом з учнями логопед вимовляє кілька приголосних: т, ш, к, г, п. Завдання для учнів.

Вимовити за логопедом приголосні (т, в, г, б, к) та визначити, які органи артикуляційного апарату утворюють перешкоду.

Прослухати слова й сказати, з яких приголосних вони починаються.

Мох, сад, жук, дах, тин, кіт, віл.

Придумати кілька слів, що починаються з приголосних. Вимовити пари звуків: а—ш, у—к, е—м. Порівняти їх за характером артикуляції.

4. Вироблення правильної артикуляції звука р.

Відтворити зімкнення та щілину: а) верхньою й нижньою губами; б) кінчиком язика та верхньою губою; в) кінчиком язика і верхніми зубами (у ротовій порожнині).

Робота над формуванням правильної артикуляції звука р.

Завдання для учнів.

Повторити вправу на утворення щілини між кінчиком язика й верхніми зубами.

Підняти кінчик язика над зубами (до альвеол) й утворити щілину. Повторити цю вправу кілька разів. Перевірити, щоб повітря видихалось крізь щілину тривало.

Не змінюючи положення язика (остання вправа), додати голос, щоб утворився звук, який нагадує дзижчання мухи.

Виконати першу — сьому вправи з «Навчальної картки учня» (с. 141).

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Навчитись виразно читати вірш С. Маршака «Совенята».

Навчитись правильно виконувати першу—сьому вправи з «Навчальної картки учня» (с. 141).

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Введення звука с у зв'язні висловлювання на тему «Птахи».

2. Формування умінь розпізнавати голосні й приголосні в словах.

3. Вироблення правильної артикуляції звука р, включення його в склад, слово.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Вживання звука с у зв'язних висловлюваннях. Завдання для учнів.

Прочитати текст «Птахи восени» (с. 152). Переказати прочитане.

Скласти речення із поданими словосполученнями.

Теплі краї, дикі гуси, хвостата сорока, чубата синиця, червоногруді снігурі.

Пригадати всіх відомих птахів. Гра «Хто більше?» Назвати птахів, у назвах яких є звук с. Визначити місце цього звука в слові.

3. Розпізнавання голосних і приголосних звуків у словах.

Повторити матеріал попереднього заняття.

Проаналізувати відкриті й закриті склади типу: му, ме, ах, ух.

Завдання для учнів.

Вимовити склад му і визначити перший і другий звуки. Сказати, який з них голосний, який приголосний. Довести правильність своєї відповіді (аналізуються кілька складів).

Самостійно назвати кілька складів, в яких перший звук — голосний, а другий — приголосний і, навпаки, перший звук — приголосний, другий '— голосний.

Вимовити слова: шафа, ручка, пенал, парта. Поділити їх на склади, визначити в складах голосні й приголосні звуки.

Визначити кількість складів і звуків у словах: сорока, славка, сич, сова. Сказати, скільки в них голосних і скільки приголосних звуків.

Логопед підводить учнів до висновку: скільки в слові голосних, стільки й складів.

4. Вироблення правильної артикуляції звука р та введення його в склади, слова.

Перевірка домашнього завдання. (Робота з «Навчальною карткою учня»).

Утворення щілини між кінчиком язика та верхніми альвеолами з додаванням голосу (дзижчання мухи).

Учні пояснюють, що цей звук тимчасово замінюватиме звук р у словах. Діти повинні весь час стежити за тим, щоб щілина утворювалась саме над зубами. Не допускається ніякого напруження м'язів губ, язика. Завдання для учнів.

Відтворити звук, що нагадує дзижчання мухи, не напружуючи язика. (Логопед стежить за відтворенням звука, що замінює р).

Вимовити за логопедом звукосполучення.

арр	рра	бра	кра	пра	гра
ирр	рри	бри	кри	при	гри
ерр	рре	бре	кре	пре	гре

Вимовити подані слова.

Брат	правда	кран	гра	арка
Бригада	прати	красивий	графин	аркуш
Брикет	премія	крем	гребти	орати
Бритва	прес	крик	гриб	орел

Виконати з логопедом сьому—десяту вправи з «Навчальної картки учня» (с. 141).

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Пригадати птахів, що мають у назві звук с. Повторити вірш С. Маршака «Совенята».

Опрацювати звук р за «Навчальною картокою учня» (вправи п'ята—одинадцята).

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття третє

Зміст заняття

1. Автоматизація звуку с у зв'язному мовленні на тему «Птахи».

2. Аналіз слів з визначенням у них голосних і приголосних звуків.

3. Автоматизація звуку р у складах, словах.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Робота над автоматизацією звуку с.

Завдання для учнів.

Прочитати вірш Н. Забіли «Сорока-білобока» (с. 145).
Коротко розповісти зміст вірша. Сказати, чого вчить цей вірш.

Скласти речення із словами, що є в тексті вірша: їсти, скакати, скликати, носити, спати, сидати, частувати.

Описати птаха, що живе у вашій місцевості.

План

1. Зовнішній вигляд птаха.

2. Де живе, яке в нього гніздо.

3. Чим живиться.

4. Чим годує пташенят.

5. Яку користь приносить людям.

3. Аналіз слів, різних за звуковою та складовою структурою.

Завдання для учнів.

Вимовити кілька голосних і приголосних звуків. Сказати, чим вони різняться між собою.

Поділити подані слова на склади, назвати в них голосні й приголосні звуки.

Сова, сивка, пастушок, ластівка, сорока, страус, стриж, сойка.

Вимовити такі приголосні звуки: ф, х, т, с, к, ш, б, д, в та визначити характер перепони (зімкнення, щілина), що утворюється під час їх вимовляння.

З наведених слів виписати приголосні у два стовпчики: у перший ті, що вимовляються з утворенням щілини, у другий — з утворенням зімкнення.

Пастушок, сова, шпак, бекас, гуска, сивка.

4. Автоматизація звука р у складах, словах.

Перевірка домашнього завдання. (Робота з «Навчальною карткою учня»).

Вимова звука р у складах і словах з голосними о, у та різними приголосними.

Завдання для учнів.

Вимовити за логопедом, а потім самостійно подані склади й слова.

ар	ра	рак	рокіт	рукав	рожевий
ер	ре	ремонт	Роман	рукавиця	росяний
ир	ри	риба	рота	друг	російський
ор	ро	робота	ровесник	ручка	русявий
ур	ру	рука	родич	рукопис	рум'яний

Вивчити скоромовку

СОРОК СОРОЧОК

Сорока сорок років сорока нитками сорок сорочок вишила. Сорока сорок сорочок на сорок сорочень одягла.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Навчитись виразно й швидко читати скоромовку «Сорок сорочок».

Розповісти про свої спостереження за перельотом птахів.

Дізнатись у дорослих, які птахи не відлітають у теплі краї, а зимують у вашій місцевості. Запам'ятати назви цих птахів.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття четверте

Зміст заняття

1. Автоматизація звуку с.
2. Аналіз слів, складних за звуковою й складовою будовою.
3. Автоматизація звуку р у словах і реченнях.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Автоматизація звуку с.

Завдання для учнів.

Прочитати оповідання «Їдальня для птахів» (с. 153).

Переглянути фрагмент діафільму до теми «Птахи» та розповісти оповідання «Їдальня для птахів», використовуючи кадри діафільму.

3. Аналіз складних за звуковою та складовою будовою слів.

Завдання для учнів.

Визначити послідовність звуків у словах: соловей, буревісник, стрепет, страус. Знайти в кожному слові приголосні звуки, при вимові яких утворюється щілина.

Пригадати, у назвах яких птахів звук с стоїть у середині слова.

З букв, що входять до складу поданих слів, скласти нові слова за зразком.

Зразок: ластівка — ліс, стіл, сік, ласка та ін.

Ластівка, шилохвіст, пастушок.

4. Автоматизація звуку р у словах і реченнях.

Завдання для учнів.

Прочитати (повторити за логопедом) подані слова.

гарбуз

огірок

роса

широкий

помідор

горох

ромашка

червоний

картопля	редька	троянда	строкатий
морква	петрушка	резеда	сірий
гриби	перець	нарцис	добрий
трава	редиска	жоржина	рожевий

Прочитати казку «Не випусти рака з рота» (у кн.: Веснянка, с. 37). Знайти й запам'ятати слова із звуком р. Прослухати й повторити прислів'я. Пояснити їх зміст. Нових друзів май, старих не забувай. Щоб життя нам гарне мати, треба добре працювати. Радянські народи живуть у дружбі й згоді.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Стежити за правильною вимовою звуків с, р.

Підібрати загадки про птахів.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. АВТОМАТИЗАЦІЯ ЗВУКІВ С, Р, ПІДГОТОВЧА РОБОТА ДО ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА С'. ОЗНАЙОМЛЕННЯ УЧНІВ З ОЗНАКАМИ ТВЕРДІСТЬ — М'ЯКІСТЬ.

Мета. Ввести звук с у повсякденне спілкування, а звук р — у зв'язне мовлення; добитись засвоєння понять твердість — м'якість звуків та навчити розпізнавати їх у словах, що правильно вимовляються учнем; вдосконалювати зв'язне усне мовлення на матеріалі теми «Птахи».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Засвоєння понять твердість — м'якість.
2. Автоматизація звуків с, р.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Засвоєння понять твердість — м'якість.

Логопед пропонує прослухати, повторити, а потім прочитати пари слів: дим — дім, тин — тінь, лук — люк. З'ясовує з учнями, що означає кожне слово даної пари, і підводить учнів до висновку, що ці слова різні за

значенням, відрізняються одне від одного вимовою та написанням. Потім логопед пропонує дітям вимовити пари складів і порівняти відчуття, що виникають під час вимовляння їх.

та — тя	ти — ті	те — те
да — дя	ди — ді	де — де
на — ня	ни — ні	не — не

Логопед пояснює, що приголосні в першому стовпчику тверді, а в другому — м'які.

Учні роблять висновки, що подані склади різні за звучанням, що під час вимовляння м'яких складів губи розтягуються в посмішку, а спинка язика піднімається вгору до піднебіння¹. Завдання для учнів. Вимовити звуки й, т', д'. Визначити положення губ, кінчика й спинки язика під час вимовляння приголосних і сказати, які це звуки: тверді чи м'які.

Вимовити пари звуків н—н', д—д', назвати, які з них м'які, а які тверді. Порівняти положення губ, кінчика та спинки язика під час вимовляння звуків.

Назвати предмети, зображені на поданих малюнках (диня, дід, хліб). Визначити тверді й м'які приголосні в цих словах.

Назвати перший і останній звуки в словах: день, кинь, ряд, дім. Визначити, які з них м'які.

3. Автоматизація звука р у зв'язному мовленні.

Завдання для учнів.

Назвати запропоновані логопедом малюнки із звуком р у назвах.

Відгадати загадку.

Скласти із словом-відгадкою речення.

В руці він тріпоче,
як вогник крилатий,
і я з ним охоче
буваю на святі.

Ним радо махаю
трибуні здаля
і з ним посилаю
привіт до Кремля.

¹ У разі потреби з учнями повторюють назви органів артикуляції, що беруть активну участь у творенні м'яких приголосних.

Вивчити напам'ять вірш.

«АВРОРА»

Зробив я кораблика вчора,
гарненько його обтесав,
а потім червоним — «Аврора»
на носі йому написав.
Відважний кораблик у мене!
І шторми йому не страшні.
На вахті, де верби зелені,
стоїть він і ночі, і дні.

Пояснити, чому хлопчик вважає, що його кораблик відважний.

4. Введення звука с у повсякденне спілкування.
Завдання для учнів. Прочитати (прослухати) казку.

ЯК ГУСАК ЛИСА ПЕРЕХИТРИВ

(Чеська народна казка)

Якось лис перестрів гусака.

— Ну, гусаче, — сказав лис, — зараз я тебе з'їм!

Гусак з переляку геть побілів.

— Тож дозволь перед смертю хоч затанцювати.

Лис ніколи не чув, щоб гуси мали хист до танцю, і з цікавістю дозволив.

Заходився гусак танцювати. Він перевальцем підстрибував, витягав шию, махав крильми. А тоді — Фурр у небо.

Лис від подиву аж очі витріщив. Він сидів і чекав, що гусак вернеться. Але того як хап ухопив.

«Ну й ошукався ж я! — дорікав собі лис. — Тепер ні-защо не дозволю нікому танцювати до обіду, а тільки вже як наймся всмак».

Пояснити значення висловів: «Фурр у небо», «Ну й ошукався ж я!».

Розповісти казку, вживаючи слова: лис, гусак, підстрибувати, сидіти, чекати, їсти, смачно.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Виразно розповідати вірш «Аврора».

Підготувати для розповіді улюблену казку. Стежити за правильною вимовою с, р під час розповіді.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Розрізнення твердих і м'яких приголосних у складах, словах.
2. Робота над автоматизацією звуку р та введення звуку с у повсякденне спілкування.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
 2. Автоматизація звуку р у зв'язному мовленні.
- Завдання для учнів.
Вивчити напам'ять скороговку.

МУРЛИКА

Мурлика муркоче — Мурлико руденький,
морозива хоче. замерзнеш, дурненький!
Г. Бойко

Назвати кілька свійських і диких тварин, у назвах яких є звук р. Розповісти про одну з них. 3. Аналіз слів з твердими й м'якими приголосними.

Завдання для учнів.

Прослухати склади, що вимовляє логопед. На склад з м'яким приголосним підняти руку.

Порівняти подані слова за значенням і звуковим складом.

Дим — дім, тин — тінь, рад — радь, знати — зняти.

Від поданих слів утворити нові слова, замінивши м'які приголосні звуки твердими. Пояснити значення слів.

Ряба, рядити, галька, перелазь, ляк, дрюк, рись.

Придумати слова з м'якими приголосними на початку, в середині, в кінці слова.

4. Введення звуку с у повсякденне спілкування.

Завдання для учнів.

Пояснити значення висловів, прислів'їв і приказок.

Щебече, як ластівка; стрекоче, як сорока. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. Восени й горобець багатий.

Підготувати розповідь на тему «Що я знаю про птахів нашої місцевості».

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Навчитись швидко й чітко розповідати скоромовку «Мурлика». Підготуватись до бесіди про життя птахів у різні пори року.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА С'. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗВУКІВ С—С'.

Мета. Сформувати правильну артикуляцію звука сг та ввести його в склади, слова; навчити учнів розрізняти тверді й м'які звуки; вдосконалювати усне мовлення учнів на матеріалі теми «Птахи».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Автоматизація звука р у зв'язному мовленні.
2. Введення звука с у повсякденне спілкування.
3. Вироблення правильної артикуляції звука с'.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Автоматизація звуків р і с.

Завдання для учнів.

Скласти план розповіді про одного з перелітних птахів. Розповісти про нього за складеним планом.

3. Формування правильної артикуляції звука С'.

Перевірка умінь правильно вимовляти м'які приголосні у складах, словах (тя, дя, ня, дядя, диня, тьотя).

Вимова пар складів типу: та—тя, ти—ті, ту—тю. Визначення відмінності у напруженні м'язів губ, язика під час вимовляння твердих і м'яких приголосних.

Вимова звука с' у складах типу: са—ся, си—сі, су—сю (за аналогією до тих звуків, що опрацьовувались раніше).

Вимова звука с' у складах типу: ось, усь, ись.

Вимова звука с' у словах: сім'я, сіль, осінь, сюди.

4. Аналіз слів, до складу яких входять звуки с, с'.

Завдання для учнів.

Визначити перший звук (твердий чи м'який) у словах.

Сито, сім, сірий, сядь, сад, сік, сіль, сіно, сирота, салат.

Визначити останній звук (твердий чи м'який) у словах.

Ніс, вісь, пес, лось, лис, овес.

Визначити послідовність звуків у поданих словах. Назвати в них тверді й м'які приголосні.

Осінь, сир, сусід, осел, вісім, стіл, дослід, снігур.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Підготувати розповідь про чимось цікавого птаха. Розв'язати кросворд «Птахи» (с. 162).

7. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Автоматизація звука с'.
2. Робота над автоматизацією звука р.
3. Аналіз слів із твердими й м'якими приголосними.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.

2. Автоматизація звука с'.

Завдання для учнів.

Прочитати (прослухати) вірш Т. Коломієць «Пісня дружи» (Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Струмочок. К.: Рад. школа, 1980, с. 118). Коротко переказати його зміст.

Скласти речення із словосполученнями: сьогодні іменини, пісні святкові, усі народи — Друзі, одна сім'я.

3. Робота над автоматизацією звука р.

Завдання для учнів.

Прочитати (прослухати) оповідання А. Костецького «Що таке Батьківщина?» (У кн.: Веснянка, с. 65—66).

Переказати зміст оповідання, використовуючи слова, в яких б звук р.

Запам'ятати подані приказки та прислів'я.
Розкрити їх зміст.

Радянська країна — рідна родина.
Серце радіє, що наша країна міцніє.
У Радянському Союзі всі народи — вірні друзі.

4. Аналіз слів з твердими й м'якими приголосними.
Завдання для учнів.

Відгадати назви міст: М....а, М....к, С.....ль,
І.....к, О...а.

У поданих словах замінити тверді приголосні м'якими
або навпаки, щоб утворилися нові слова.

Тин, сюди, сядь, сипати, квась, лис.

5. Оцінка роботи учнів.

6. Завдання додому. Вивчити вірш Т. Коломійця
«Пісня дружби». Записати 10 назв міст, сіл, у назвах яких
були б м'які приголосні звуки.

7. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗВУКІВ С—С' В УСНОМУ
МОВЛЕННІ, АНАЛІЗ СЛІВ З ТАКИМИ ЗВУКАМИ.
ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА Р'.

Мета. Навчити учнів розрізняти тверді й м'які приго-
лосні; сформувати в учнів правильну вимову звука р'; роз-
вивати в них зв'язну мову на матеріалі тем: «Батьківщина»,
«Місто», «Транспорт».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Диференціація звуків с—с' в усному мовленні.
2. Вироблення правильної артикуляції звука р'.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Диференціація звуків с—с'.

Завдання для учнів.

Прочитати вірш П. Воронька «Всім по сім» (у кн.: Пролісок: Кн. для читання в дошкільн. закладах/ Упор. Є. І. Жицький, Г. А. Карнаух, А. В. Кремсал, Г. Ф. Лоза. 2-ге вид., перероб. і доповн. К.: Рад. школа, 1981, с. 286).

Розповісти, про що говориться в ньому.

Пригадати та розповісти про перший день навчання в школі.

Визначити тверді й м'які приголосні у словах: сім, усім, спалось, одягались, скривився, вчиться.

3. Вироблення правильної артикуляції звуку р'.

Завдання для учнів.

Повторити назви органів артикуляції, що беруть участь у творенні звуку р'.

Вимовити пари складів типу: та—тя, да—дя, са—ся,

Вимовити склади ри—рі, ра—ря..., ар—арь, ир—ирь.

Визначити зміни, що відбулися в положенні органів артикуляції при вимові складів з м'яким приголосним.

Виконати вправи з «Навчальної картки учня» (с. 142).

Визначити послідовність звуків у словах.

Ряд, радий, ріс, рис, Варя, крісло, рятувати, прясти.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Опрацювати «Навчальну картку учня». Підготувати розповідь про місто (село), в якому . живеш.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге

Зміст заняття

1. Введення звуків с, с' у повсякденне спілкування.
2. Автоматизація звука р' у складах, словах.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання. 2. Робота над автоматизацією звука р'. Завдання для учнів. Повторити за логопедом слова.

річка	ряд	рамка	різати
ріг	буряк	рюкзак	рівняти
річ	буря	рідний	прясти
рівень	порядок	рішучий	рябіти
ріпа	грядка	рясний	рясніти
кріль	рядки	рябий	рятувати

Визначити тверді й м'які приголосні у словах: рівень, грядка, рясно, рятувати.

Вивчити скоромовку та загадку.

Орел на горі, перо на орлі.

Впала стрічка через річку, поєднавши береги.

3. Введення звуків с, с' у повсякденне спілкування. Завдання для учнів.

Прочитати вірш Г. Алексєєвої «Пісенька веселих пасажирів» (У кн.: Веснянка, с. 84).

Розповісти про транспорт у великому місті (самостійно або за малюнком).

Відгадати загадки. Придумати речення із словами-від-гадками.

Маленькі будиночки
по місту біжать,
хлопчики й дівчатка
в будиночках сидять.

Полотно, а не доріжка,
кінь біжить — сороконіжка.

Два брати спереду гудуть,

за ними двоє ще женуться,
біжать, ніяк не доженуть,
об землю спересердя б'ються.

Іде із села до села, а з місця не зрушить.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Підготувати для виразного читання будь-який вірш. Записати назви різних видів транспорту.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Тема. АВТОМАТИЗАЦІЯ ЗВУКА Р'. ПІДГОТОВЧА РОБОТА ДО ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА З.

Мета. Добитися автоматизації звуку р' у зв'язному мовленні учнів; навчити їх розпізнавати глухі й дзвінкі приголосні, що правильно вимовляються; розвивати в учнів зв'язне мовлення, добиватись правильного вживання звуків, що опрацьовувались раніше, на матеріалі тем «Місто», «Транспорт».

Заняття перше

Зміст заняття

1. Автоматизація звуку р' у зв'язному мовленні.
2. Розвиток умінь розпізнавати глухі й дзвінкі приголосні, що правильно вимовляються учнями.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Автоматизація звуку р'.
Завдання для учнів.
Пригадати й вимовити слова із звуком р'.
Скласти речення з словами: ліхтарі, гірі, двері, грім, порядок.
Пояснити значення поданих слів. Навчитись правильно вимовляти ці пари слів.

Ліхтар — ліхтарі, раді — ряд, рив — рів, раба — ряба, грим — грім.

Прочитати (прослухати) вірш М. Познанської «Москва». (Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. С., Горбунцова Т. Ю. Читанка: Підручник для 2 кл. 2-ге вид. К.: Рад. школа, 1979, с. 131). Дати відповіді на запитання до вірша.

Скласти речення із словосполученнями: рідна Москва, червоні зорі, уряд країни.

3. Розвиток умінь розпізнавати глухі й дзвінкі приголосні.

Під час бесіди з'ясовується, що приголосні, які вимовляються без голосу, називаються глухими, а ті, що з голосом, — дзвінками.

Потім порівнюються слова за значенням та звуковим складом: шар — жар, сірка — зірка, хрип — гриб, хатка — гатка.

Аналізуються слова з глухими та дзвінками приголосними. Завдання для учнів.

Визначити перший звук у словах: хата, хор, фабрика, факел, ваза, вагон, гас, чашка.

Визначити останній звук у словах: мох, дах, шарф, ніж, душ, острів, ніч, м'яч.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Вивчити напам'ять вірш М. Познанської «Москва». Придумати по п'ять слів із глухими і дзвінками приголосними на початку слова.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Заняття друге й третє плануються аналогічно до попереднього. Основна мета цих занять — навчити учнів розпізнавати глухі й дзвінкі приголосні.

Тема. ВИРОБЛЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ АРТИКУЛЯЦІЇ ЗВУКА З.

Мета. Добитись автоматизації та диференціації звуків р—р'; сформувати в учнів правильну артикуляцію звука з; вдосконалювати усне мовлення на матеріалі тем «Місто», «Транспорт».

Заняття перше

Зміст заняття.

1. Автоматизація звуків р, р'.
2. Вироблення правильної артикуляції звука з.

Хід заняття

1. Перевірка домашнього завдання.
 2. Автоматизація звуків р, р'. Завдання для учнів.
- Прочитати текст.

ПІШОХОДИ НА ВУЛИЦІ

Ідуть по тротуару пішоходи. Додержують правої сторони, ввічливо обминають один одного.

Але що це? Четверо учнів, узявшись за руки, йдуть назустріч людському потоку, займаючи майже всю ширину тротуару. І мусять перехожі сходити на бруківку, ризикуючи потрапити під колеса автомобіля.

Взагалі правила вуличного руху не забороняють бігати. Та треба тільки знати, де це можна робити. На стадіоні, у лісі, у полі, наприклад, а ось на вулиці не варто, бо своїм бігом ви заважатимете пішоходам.

Не слід кричати на вулиці, не треба гратися на проїжджій частині, бо, обминаючи гравців, водій може ненароком збити перехожого.

Небезпечними бувають навіть звичайні санчата. Адже вони не мають ні гальм, ні керма. Важко санчатам зупинитися. Розігнавшись, вони інколи вискакують аж на бруківку — прямо під колеса автомашин, трамваїв, автобусів. Тому для катання на санчатах треба обирати місця, де не їздять машини. А ще краще — такі, де й пішоходів небагато.

Будьте уважними й дисциплінованими на вулиці.

Дати відповіді на запитання: «Чому на вулицях не можна бігати, кричати? Як треба поводитись на проїжджій частині вулиці? Як у вашому класі борються з порушниками вуличного руху?»

Розповісти про те, як ви додержуєте правил вуличного Руху.

Пояснити значення прислів'їв і приказок. Запам'ятати їх.

Правда і в огні не горить, і в воді не тоне.
Краще гірка правда, ніж солодка брехня.
Правда і з дна моря виринає, а неправда потопає.

3. Виховання правильної артикуляції звука з.

Завдання для учнів.

Вимовити звук с та визначити органи, що брали участь у його творенні.

Вимовити пари звуків: ф — в, х — г..., склади фа — ва, ха — га, са — за, ...

Вимовити звук з та визначити органи, що брали участь у його творенні.

Зробити висновок (звук с — глухий, а звук з — дзвінкий).

Вимовити звуки с, з, склади типу: са—за, си—зи, со—зо, се—зе.

4. Оцінка роботи учнів.

5. Завдання додому. Повторити правила вуличного руху. Вправлятись у вимові слів із звуком з.

6. Індивідуальна робота з учнями.

Робота над автоматизацією звука з планується аналогічно тій, що й для інших звуків.

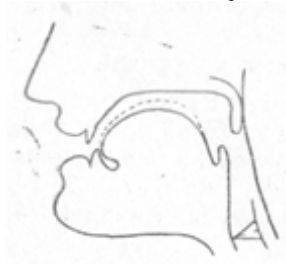
Наведені зразки планів є орієнтовними. В них можна вносити зміни або доповнювати їх залежно від віку, стану мовного та загального розвитку дитини, а також від того, які групи звуків порушено у вимові.

НАВЧАЛЬНІ КАРТКИ

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук с

Постановка звуку

1. Знайди кінчиком язика верхні і нижні зуби.
2. Зімкни кінчик язика з нижніми зубами. Подивись на схему і перевір, чи так ти зробив.
3. Повтори попередню вправу ще раз, перевір, чи утворилась щілина між спинкою язика і верхніми зубами.
4. Видихни повітря через щілину, що утворилась між спинкою язика і верхніми зубами, перевір пальцем, покладеним на нижню губу, чи проходить через щілину повітря. Простеж за тим, щоб повітря йшло вздовж пальця.
5. Повтори четверту вправу кілька разів. Запам'ятай положення язика. Так вимовляється звук с.
6. Навчись відчувати положення кінчика язика. Слідкуй за тим, щоб при вимові звуку с кінчик язика зімкнувся з нижніми зубами.
7. Приготуйся до правильної вимови звуку с у складі са. Спочатку звук с вимов протяжно, потім швидше: ссса, сса, са.
8. Вимов слова із складом са: сало, салат, самовар, санчата, оса, коса, роса.
9. Вимов склади й слова із звуком с: са — сад, се — село, си — син, са — салат, се — Семен, с — сила.
10. Придумай нові слова із складами: са, се, си. Навчись їх правильно вимовляти.

Автоматизація звуку

1. Вимов правильно .звук с у складах: ас, са, ес, се, ис, си.
2. Вимов звук с у поданих складах і словах.

са	си	се	со	су	спа, сто
сало	синок	село	сом	суп	спати
санчата	сипати	середа	собака	сумка	стояти

сапати сивий середній сопілка сукно стрибати

3. Склади речення з поданими вище словами. Правильно вимовляй ці слова.

4. Прочитай вірш. Навчись правильно вимовляти слова із звуком с.

СОНЕЧКА УМИТА

Задивилось сонечко
на маленьку Сонечку:
Сонечка умита,
Сонечка удіта,
чисті черевички,
у косичках стрічки.
Усміхнулось сонечко д
о малої Сонечки.

Г. Бойко

Потім логопед підбирає корисний для розвитку усного мовлення матеріал і визначає види роботи з ним.

Порівняння нової й старої артикуляції звуку с

1. Вимов звук с. Перевір за схемою, чи правильно лежить язик. Скажи, що відчувається під час вимовляння звуку с.

2. Пригадай, як ти вимовляв цей звук раніше. Визнач, в якому положенні був кінчик язика. Скажи, як у тебе лежав кінчик язика раніше.

3. Порівняй правильне й неправильне положення язика. Скажи, у чому була помилка. Слідкуй за правильним положенням кінчика язика під час вимовляння звуку с.

4. Повтори правильну вимову ще раз. Запам'ятай положення язика під час вимовляння звуку с.

5. Вимов склади і слова із звуком с: са, си, ас, ос, спа, ска, сад, сир, сказати, стояти.

Слідкуй за правильною вимовою звуку с у мові.

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук ш

Постановка звуку

1. Знайди кінчиком язика верхні зуби, альвеоли, піднебіння.

2. Зімкни кінчик язика з передньою частиною піднебіння. Навчись відчувати це зімкнення.

3. Утвори між кінчиком язика і передньою частиною піднебіння щілину. Видихни через неї повітря.

4. Повтори попередню вправу кілька разів, запам'ятай положення язика.

5. Випни губи вперед рупором, а кінчиком язика утвори щілину з передньою частиною піднебіння. Запам'ятай це положення губ і язика.

6. Повтори попередню вправу ще раз і видихни повітря. Так вимовляється звук ш.

7. Приготуйся до вимови звуку ш у складах ша, шо, шу.

Спочатку вимов звук ш протяжно: шша, шшо, шшу, потім швидше: аш, ош, уш.

8. Вимов склади й слова із звуком ш.

ша	шо	шу
шати	шолом	шуба
шахи	шофер	шуліка
шафа	шоколад	шуміти
шарудить	шоколадний	шукати

9. Придумай нові слова із складами ша, шо, шу. Навчись їх правильно вимовляти.

Автоматизація звуку

1. Вимов звук ш окремо і в складах ша, шо, шу.

2. Вимов звук ш у складах і буквосполученнях.

аш	аша	шпа	шта	ашка	ашму	ош	оша
шпо	што	ошко	ошна	уш	ушу	шпу	шту
ушку	ушна	иш	иши	шпи	шти	ишки	ишве
	еш	еше	шпе	ште	ешке	ешти	

3. Вимов слова із звуком ш.

шарф	ширма	душ	кошик	шив
шахта	шинель	вірш	кішка	вирушив
шабля	школа	товариш	мішок	шугонув
шовк	штани	куліш	дошка	хороший

4. Склади кілька речень з поданими вище словами, навчись їх правильно вимовляти.

5. Вивчи вірш

ВИШЕНЬКА

Ранньою весною	І шумить листвою —
в нашому садку	вже така, як я! —
я сама садила	Від усіх найкраща
вишеньку струнку.	вишенька моя!

Г. Бойко

(Потім логопед підбирає мовний матеріал і види роботи з ним).

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звуки с—ш

Диференціація звуків

1. Вимов звук с. Перевір, чи зімкнувся кінчик язика з нижніми зубами. Перевір, чи проходить струмінь повітря через щілину між спинкою язика і верхніми зубами.

2. Вимов звук ш. Спробуй відчути, де міститься кінчик язика. Визнач, що утворює кінчик язика з піднебінням: зімкнення чи щілину?

Перевір за схемою, чи правильно ти визначив положення язика.

3. Порівняй положення органів артикуляції під час вимовляння звуків с \ ш. Скажи, при вимові якого звука:

- а) кінчик язика зімкнений з нижніми зубами;
- б) кінчик язика утворює щілину з піднебінням.

4. Вимов кілька разів подані склади.

са — ша	ас — аш
си — ши	ис — иш
се — ше	ес — иш

Запам'ятай, що під час вимовляння звуку с кінчик язика міститься внизу, а при вимові звуку ш — вгорі.

5. Вимов подані слова. Поясни, що означає кожне з них. Склади з ними речення.

Сум — шум, миска — мишка, сукати — шукати.

6. Вимов правильно такі слова: сушити, шелестіти, суміш, листоноша, смішний. Слідкуй за правильною вимовою звуків с, ш.

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук л

Постановка звуку

1. Знайди кінчиком язика верхні передні та кутні зуби.

2. Зімкни кінчик язика з верхніми зубами, альвеолами, передньою частиною піднебіння.

3. Зімкни кінчик язика з верхніми зубами і (не відриваючи його):

а) вдихни повітря через щілину між боковими краями язика і верхніми зубами;

б) видихни повітря через щілину між боковими краями язика і верхніми зубами.

4. Повтори попередню вправу кілька разів, поки добре не відчуєш зімкнення кінчика язика і верхніх передніх зубів та щілини по бокових краях язика, через яку проходить струмінь видихуваного повітря.

5. Вдихай повітря тихо, а видихай з голосом (вимовляй голосний а). Під час вимовляння звуків слідкуй, щоб відчувалось зімкнення кінчика язика і верхніх зубів (язик напружений, ніби штовхає вперед верхні зуби). Запам'ятай це положення. Так вимовляється звук л.

6. Повтори попередню вправу кілька разів. Слідкуй за положенням язика. Вимов правильно звук л у складах ла, ло, лу.

Автоматизація звуку

1. Розкажи, в якому положенні має бути язик під час вимовляння звуку л.

2. Вимов подані склади та буквосполучення. Слідкуй за правильним положенням язика та видихом струменя повітря.

ла	ла	аал	иил	ала	ала
ло	ле	оол	еел	оло	еле
лу	ли	уул	ііл	улу	или

3. Вимов слова. Слідкуй за правильною вимовою звука л.

Лапа	лоша	луна	булка вокзал
лава	лото	лупа	галка пенал
ламати	локон	лупити	пилка канал
латати	лопата	лунати	білка сигнал
ласий	ловити	луговий	гілка віл

(Надалі автоматизація звуку л здійснюється на матеріалі слів, фраз та у зв'язній мові. Матеріал і завдання добирає логопед).

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук л'

Постановка й автоматизація

1. Прочитай подані пари слів. Визнач, в яких словах звуки т, д, н, з, л тверді, а в яких — м'які.

Тин — тінь, дим — дім, сигнал — сигналь, мороз — морозь.

2. Вимов склади. Зверни увагу на напруження м'язів, підняття спинки язика до піднебіння, розтягування рота у посмішку, притискання кінчика язика до верхніх зубів.

та — тя	ат — ать	ад — адь	ан — ань
то — тьо	от — оть	од — одь	он — оиь
ту — тью	ут — уть	уд — удь	ун — унь
ти — ті	ит — ить	ид — идь	ин — инь

3. Вимов склади. При вимові м'яких складів слідкуй, щоб кінчик язика зімкнувся з верхніми альвеолами чи переднім піднебінням.

ал — аль ил — иль
 ол — оль ел — ель
 ул — уль іл — іль

4. Вимов склади.

лі лі лі аль оль уль
 ля лю льо іль иль ель

Повтори їх кілька разів. Запам'ятай, що кінчик язика треба підняти вище й зімкнути з альвеолами щільніше.

Вимов кілька разів підряд ті склади, де відчувається більше напруження м'язів, притискання кінчика язика до альвеол та підняття спинки язика до піднебіння.

4. Вимов подані слова. Слідкуй за правильною вимовою звука л'.

ліс	літак	літо	лікар	лід
лісок	літаки	літній	ліки	лінія
лісник	літає	літня	лікувати	ліфт
лісовий	літав	літнє	лікарня	лічити
поля	люди	льох	біль	коваль
хвиля	солю	льон	міль	приятель
земля	мелю	льодовий	сіль	учитель
зозуля	люблю	льодохід	кріль	журавель

Диференціація звуків л, л'

1. Вимов звуки л, л'. Опиши положення язика під час їх вимовляння.

2. Вимов склади й слова. Слідкуй за правильною вимовою твердого й м'якого звуків.

ла — ля	ли — лі	мла — мля	ал — аль
ел — ель	ло — льо	ле — леє	дла — для
ол — оль	ил — иль	лу — лю	пла — пля
гла — гля	ул — уль	іл — іль	

лак — льяк	сіль — син
лампа — лямка	біль — білий

липа — літо

міль — милий

Диференціація звуків л, р

1. Вимов спочатку л, а потім р. Скажи, яку відмінність ти відчув під час вимовляння цих звуків.

2. Вимов склади й слова. Слідкуй за правильною вимовою звуків лір.

ла—ра	лак — рак	крило	ила — лила
ро — ло	лов — рот	чорнило	рожки — ложки
лу — ру	рев — лев	орел	роток — лоток
ри — ли	лом — ром	ледар	репет—лепет

Диференціація звуків л', й

1. Визнач положення кінчика язика при вимові звуків л', й. Вимов правильно ці звуки. Запам'ятай положення кінчика язика.

2. Вимов слова. Слідкуй за правильним положенням кінчика язика під час вимовляння звуків л' та й.

міль — мій	приятель
біль — бій	мільйон
сіль — сій	мільярд
галька—гайка	мильний

3. Слідкуй за правильною вимовою звуків л', й у словах.

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук р

Постановка й автоматизація

1. Знайди кінчиком язика верхню губу, верхні зуби, нижню губу, нижні зуби, альвеоли.

2. Виконай вправи: кінчик язика зімкни з верхньою губою, верхніми зубами, верхніми альвеолами.

3. Утвори між кінчиком язика й верхніми альвеолами щілину.

4. Повтори попередню вправу. Не змінюючи положення язика, видихни повітря в щілину між кінчиком язика та альвеолами.

5. Навчися добре відчувати наближення кінчика язика до верхніх альвеол. Запам'ятай це відчуття.

6. Не змінюючи положення язика, спробуй наслідувати дзижчання мухи. Слідкуй, щоб повітря проходило лише через щілину між кінчиком язика і верхніми альвеолами або зубами.

7. Повтори попередню вправу кілька разів. Навчись відчувати положення язика.

8. Звук, що утворився (дзижчання мухи), тимчасово замінюватиме звук р. Намагайся вимовляти подані буквосполучення саме з цим звуком. Слідкуй, щоб весь час відчувалось нещільне змикання кінчика язика з альвеолами.

пра	арр	бра	кра	пра	гра
рри	ирр	бри	кри	при	гри
рре	ерр	бре	кре	пре	гре

9. Вимов слова, зберігаючи в них замість звука р звук, що нагадує дзижчання мухи. Слідкуй, щоб кінчик язика утримувався біля альвеол.

брат	правда	крига	грам	арка
бригада	правий	крик	гра	аркуш
бризки	премія	кричати	арфа	графік

10. Навчись правильно вимовляти подані вище склади і слова. Не напружуй м'язів губ. Рот відкривай ширше при вимовлянні звука р.

11. Попроси логопеда (батьків) перевірити твою вимову звука р.

12. Пригадай і вимов нові склади і слова із звуком р. Слідкуй за положенням кінчика язика.

13. Вивчи скороговки. Вимов їх спочатку повільно, потім все швидше.

Прокіп, Прокіп, продай кріп.

Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок.

НАВЧАЛЬНА КАРТКА УЧНЯ

Звук р'

Постановка й автоматизація

1. Вимов склади ти—ті, та—тя, да—дя та ін. Пригадай, у чому проявляються особливості вимови м'яких приголосних (напруження м'язів мовного апарату, високе підняття спинки язика до твердого піднебіння, розтягування рота).

2. Спробуй вимовити наведені склади з м'якими приголосними.

тя — тя	ті — рі	рі — рі — рі	рі — Ря
дя — дя	ді — рі	ря — ря — ря	ря — рьо
ня — ня	ні — рі	рю — рьо — рьо	рю — рю
ля — ля	лі — рі	рю — рю — рю	рю — рі

3. Під час вимовляння р' піднімай кінчик язика до верхніх зубів. При вимові цього звуку майже немає дрижання язика.

4. Вимов подані слова. Слідкуй, щоб кінчик язика наближався до верхніх зубів під час вимовляння звуку р'.

річ	ряд	рюмка	рюва
річка	рябий	рюкзак	трюх
рід	порядок	брюки	чотирьох
рідкий	рядок	дрючок	рюмсати
рідний	рядовий	курю	рятувати

(Диференціацію звуків р, р' слід проводити за зразком, наведеним у «Навчальній картці учня» для звуку л).

МОВНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ РОБОТИ НАД ЗВУКАМИ с, с'

ТЕМА «ПТАХИ»

Мовний матеріал (тексти, вірші, загадки, скоромовки) використовується логопедом залежно від конкретних умов. Читання, прослуховування і переказ текстів та вивчення віршів можна чергувати з виконанням усних і письмових завдань творчого характеру.

1. Вивчити вірш. Під час читання вірша слідкувати за правильною вимовою слів із звуком с.

Пояснити, що означають вислови: «дрімають села», «холодом осіннім... потягає», «садки дрімають вже без плоду», «ліс не стогне... осіннім, довгим тоном».

ДРІМАЮТЬ СЕЛА...

Дрімають села. Ясно ще
осіннє сонце сяє,
та холодом осіннім вже
в повітрі потягає.

Темно-зеленії садки
дрімають вже без плоду,
і тихо гріються хатки,
і верби гнуться в воду.

Ще ліс не стогне тим важким
осіннім, довгим тоном,
і ще стрілою ластівка
звиваєсь над загоном.

І. Франка

2. Прочитати (прослухати) вірш. Сказати, про що в ньому говориться. Пояснити, що означають вислови: «Ходить осінь по землі», «золотого урожаю знов до нас прийшла пора». Скласти речення із словосполученнями: синє небо, золотий урожай, золота осінь.

ЗОЛОТА ОСІНЬ

Ще недавно в небі синім
пролітали журавлі.
А сьогодні в безгомінні

ходить осінь по землі.
І від краю і до краю,
ід двора і до двора
золотого урожаю
знов до нас прийшла пора.

О. Бродський

3. Прослухати вірші. Запам'ятати й правильно вимовити слова із звуком с.

Відлітають гуси і лелеки
у краї заморські і далекі.
Осінь тиха, осінь золотава
вийшла, мов лисичка, на галяву.

Я. Мостовий

ЖУРАВЛІ ЛЕТЯТЬ

Журавлі летять, курличуть,
шляють останнє «прощавай!»,
літечко з собою кличуть,
забирають в теплий край.
Ой, як жалко мені літа
і журавликів моїх!
Та не буду я тужити,
бо весною стріну їх.

М. Познанська

4. Прочитати вірш. Під час читання слідкувати за правильною вимовою звуків с, ш.

СНІГУРІ

Подивіться: у дворі
в чорних шапках снігурі.
Ще й червоні фартушки
одягли собі пташки.
Значить сніг і холоди
наближаються сюди.
Снігурами через те
їх тепер і ви звете.

Г. Демченко

5. Прочитати вірш. Сказати, про яку пору року в ньому говориться.

ВЖЕ ПОВСЮДИ ЙДЕ ВЕСНА...

У проміннях сонця ніжних
край веселого струмка
білий, росяний підсніжник
раптом блиснув з-під листка...

Отакий малий неначе,
ледь прокинувся від сну,
тихий-тихий, а, одначе,
він привів до нас весну!..

От йому вже й друзів треба —
і гляди, під берестком,
мов на землю впало небо —
сині проліски кругом!..

То йому потрібні гості, —
і з далекої землі
вже летять у високості
і шпаки, і журавлі...

В. Бичко

6. Прочитати вірш. Розповісти про роботу синиці. Оцінити її вчинки.

ОЖЕНИВСЯ ГОРОБЕЦЬ

Оженився горобець
на старій синиці,
а синиця як синиця —
плете рукавиці.

Щоб тепліше горобцю —
на снігу, на морозцю,
Чи сінця внести покis,
чи по дрова бігти в ліс.

Є ще в неї інші дари:
є ціпок-ясенець,
круглі сині окуляри —
постаріє ж горобець!

А. Малишко

7. Прочитати. Коротко розповісти зміст вірша. Сказати, чого вчить цей вірш.

СОРОКА-БІЛОБОКА

У сороки-білобоки
п'ять малят-сороченят.
Усі чисто хочуть їсти.
Треба всім їм дати лад.
От сорока-білобока
поскакала на поріг
і до хати працювати
поскликала діток всіх.
Цей, здоровий, носить дрова,
той, швидкий, пшоно товче...
Третій в чашку цідить бражку,
а малий млинці пече.
Тільки п'ятий хоче спати,
помагати не біжить, —
у садочку в холодочку
ліг на травці та й лежить. ,
У сороки-білобоки
все вже зроблено як слід.
Вся родина й господиня
посідали за обід.
Ті — до кашки,
ці — до бражки,
ще й млинців по п'ять, по шість.
А ледаче хай поплаче! —
Хто не робить, той не їсть.
Як почув це братик п'ятий, —
не схотів на травці спати,
аж підскачив: —
Як це так?!
Ви — в господі, я — в городі,
до роботи я мастак!
Ось він в полі бараболю
обгортає залюбки,
до городу носить воду,
поливає огірки.
Ще й на вишню
на найвищу лізе ягідок нарвать.
Вже й приносить
вишень досить,
щоб усіх почастувать.
І сорока-білобока
не нахвалиться сама:

— В мене діти працювигі,
зовсім ледарів нема!

Н. Забіла

8. Прочитати. Розказати зміст вірша. Правильно вимовити слова із звуком с.

СОЛОВЕЙКУ, СОЛОВ'Ю

Соловейку, солов'ю,
я приспівочку зів'ю,
свіжу та барвисту
з золотого листу, з того листу,
що в долині, на кленині,
на калині, на березовій корі,
на дубочку угорі.

Листя, листя, не шасти,
соловейка захисти
од важкого грому,
вітру-бурелому,
од яркої блискавиці,
щоб не сліпнули очиці,
од дощу в світанки білі,
де знайомилися ми,
од метілі-заметілі,
холоднючої зими.

А. Малишко

9. Прочитати. Дати відповіді на запитання: «Від чого застерігали жайворонка? Що відповів жайворонок?»

ОЙ ЧОГО ТИ, ЖАЙВОРОНКУ (Народна дитяча пісенька)

— Ой чого ти, жайворонку,
рано з вирію вилітав?
Ще по горах сніженьки лежать,
по долинах криженьки стоять.
— А я тії сніженьки
крильцями розмечу,
а я тії криженьки
ніжками потопчу.

10. Навчитись виразно читати байку. Чого вчить ц: байка?

ЧИЖ ТА ГОЛУБ
(Байка)

Весною Чижик молоденький,
такий співучий, проворненький,
в садочку все собі скавав
та якомсь у сільце й попав;
сердега в клітці рветься, б'ється...
А Голуб бачить та сміється: .
— А що? Попавсь? От тобі й на!
Вже, певно, голова дурна...
Не бійсь, мене б не піддурили,
хоч як би не хитрили,
бо я не Чижик! Ні... оце! —
аж гульк — і сам піймався в сільце...

Ото на себе не надійся,
чужому лихові не смійся!
Л. Глібов

11. Навчитись виразно читати вірші.

— Цвірінь! Цвірінь!
Журбу покинь! —
підспівують горобчики.
Л. Глібов

ГУСЕНЯТА Й ГУСКА
У ставку гуськом стоять
гусенята й гуска.
Гусенята плюскотять,
гуска носом плюска.
Г. Бойко

ЖУРАВЕЛЬ

Журавель для баранця
накосив стіжок сінця
та й майструє ясельця,
не собі — для баранця.
Хай баранчик — добрий гість —

із ясеlecь сіно їсть,
хай не смикає він стіг,
бо зламати може ріг.

М. Стельмах

ПОГОЙДАТИСЯ ГОРОБЧИК ЗАХОТІВ

Погойдатися горобчик захотів:
до билиночки у гості прилетів.
Сів на самому вершечку: «Цвінь-цвірінь!
Погойдай мене, билиночко, підкинь!»

Сколихнулася билиночка умить,
а навколо сонце, квіти, гай шумить.
Ой, як весело навколо — грай, гай.
Ще горобчика, билинко, погойдай!

М. Познанська

12. Прочитати кілька разів подані вірші. Слідкувати за правильною вимовою звуків с, з, щ.

ПІВНИК

Хто це пісеньку таку
нам співа: «Ку-ку-рі-ку?»
Це наш Петя-Петушок,
це він будить так діток,
щоб вставали, не проспали,
не спізнилися в дитсадок.

І. Нехода

А МИ ШПАКІВНІ БУДУВАЛИ

А ми шпаківні будували...
Як розпускалися садки,
до нас весною завітали
веселі наші співаки.
І ціле літо, ціле літо
вони співали нам пісні.
Повиростали їхні діти,
такі ж співучо-голосні.

Г. Бойко

ЗОЗУЛЯ

Облітала я лісок
вздовж, ушир і навскосок.
Відпочила в холодку
на кленовому листку
і росинок з тирличу
напилася досхочу.
Діти йшли через 'лісок —
подала їм голосок:
налічила їм літа —
двадцять, тридцять, —
аж до ста,
щоб ні горя, ні біди,
щоб росли, як із води!

А. Компанієць

13. Прослухати. Повторити за логопедом загадки та відгадати їх.

На дворі хатка,
солом'яний дах,
живе там сіренький
маленький птах.
Цвірінькає, стрибає,
шукає черв'яка.
Хто відгадає, той молодець.
Сіренька пташка — це

Б'ється, стука молоток,
поправляє нам садок.

Сам вечірньої години
заховався в кущ калини
та на дудочку одну
грає пісню чарівну.

Швидко скрізь цей птах літає,
безліч мошок поїдає,
за вікном гніздо будує,
тільки в нас він не зимує.

Бідовий хлопчина
в теплій сірячині
по дворах стрибає,
крихти підбирає.

Вірно людям я служу,
їм дерева стережу,
дзьоб міцний і гострий маю,
шкідників ним здобуваю.

Удень спочиваю,
а вночі літаю,
маю круглі очі,
бачу серед ночі.

Що воно за птиця?
Світла денного боїться...
Дзьоб крючком, великі очі,
і не спиться їй щоночі.
Ху-ху-гу! Кричить, співа.
Відгадали? Це

Без Рук, без сокири, а зроблена хатина.
Які ноги, такий ніс, по болоту ходить скрізь. Хату на
болоті має, жабам рахунок знає.
Вдень сліпа, а вночі зряча, мишей ловить, а не кіт.

14. Вивчити скоромовки. Провести змагання на
краще 1 кожної скоромовки.

ГОРОБЧИК

Цвірінчить горобчик, —
сів спочить на стовпчик.
Горобчик цвірінчить, —
на стовпчик сів спочить.

ПЕРЕПІЛКА

Стриб-стриб-стриб —
підстрибує по стерні рідня:
перепілка, перепел, перепеленя.
— Гуси, гуси, гусенята! —
гусенят багато в Гната.

— Гей, гиля! —
ім Гнат гука.
Відганяє гусака.

15. Прочитати тексти. Розповісти про життя птахів у різні пори року.

ПТАХИ НАВЕСНІ

Просипається від зимового сну природа. Небо ясне, блакитне. Пригріває сонечко. З'являються перші весняні квіти. Весна для птахів — гаряча пора. Граки починають першими мостити гнізда на деревах. Заселили свої будиночки шпаки. В садах і лісах щебечуть солов'ї, кують зозулі. Останніми до нас прилітають іволги, стрижі, очеретянки.

ПТАХИ ВЛІТКУ

Припікає сонечко. Часто ідуть теплі рясні дощі. Птахи помостили гнізда. Виводять пташенят. Заговкає в садах і лісах їхній спів, тому що вони зайняті своїми сімейними справами. У гніздах підростають пташенята. Батьки-птахи годують своє ненажерливе потомство. Ластівка за день підлітає з кормом до гнізда понад 300 раз. Птахи — хороші помічники у боротьбі з шкідливими комахами.

ПТАХИ ВОСЕНИ

Наближається осінь. Перед відльотом у теплі краї птахи почали збиратися в зграї. Пливають у небі ключі журавлів, диких гусей. Зграйками відлітають дрібні пташки.

Та ось настали холоди. Сороки, синиці, галки залишили ліси, поля, переселяються ближче до житла людей. З півночі до нас прилітають червоногруді снігурі, чубаті омелюхи. Зрідка стукає в лісі дятел.

ПТАХИ ВЗИМКУ

Холодно, випало багато снігу. Скрутно стало пташкам, що зимують у нас. Але вони не дуже журяться. Весело стрибають по гілках дерев щиглики, чижі, коноплянки. Красені снігурі, омелюхи ласують плодами горобини. Це наші гості. Вони прилетіли з півночі, щоб тут перебути зиму.

Скрекочуть сороки, шукають собі поживи. Дятел цілий день дзьобом по дереву стукає, вибираючи комах і їх личинки. Синички перекочували з лісів до осель.

16. Прочитати. Сказати, чому автор гніздо називає скарбом. Як його треба оберігати?

ГНІЗДО

Гніздо — це пташиний скарб. Він надійно схований у траві чи листях. Яєчка в ньому — як жменя сяючих дорогоцінностей. У гнізді козодоя вони білуваті, ніби мармур; у гнізді славки — переливчасті, як перлини, а в гнізді співучого дрозда схожі на яхонти. Та що яхонти й перли — вони ж мертві! А в яєчках — майбутні пташенята і тисячі тисяч майбутніх пісень.

Одним відрізняється пташиний скарб від справжнього: його не можна торкатися. Тільки незайманий, тільки незнайдений принесе він радість.

М. Сладков

17. Прочитати виразно. Розповісти про те, як хлопці збудували їдальню для пташок. Яку користь приносять пташки?

ЇДАЛЬНЯ ДЛЯ ПТАХІВ

Тепло в хаті. А надворі завірюха гуде, снігу намело багато. Прийшов до Василя його товариш Миколка й каже:

— Тяжко зараз у лісі пташкам. Бур'яни снігом замело. Голодують пташки.

— А що, коли ми для пташок їдальню зробимо? Приладнаємо таку дошку невелику й повісимо на дерево. Щодня будемо туди насипати насіння, крихот, листя з капусти. Нехай пташки їдять, — запропонував Василь.

Хлопці завзято взялися до справи. Знайшли дошку й прибили низенькі борти, щоб вітер насіння не здував. Прив'язали по кутках чотири мотузки, на яких висітиме дошка.

— У нас буде найкраща їдальня для пташок, — сказав Миколка.

Хлопці набрали різного насіння, крихот, листя капусти й пішли на лижах у ліс. Василь зліз на невисоку осіку й приладнав там дошку. Насипав поживи для

пташок. Потім діти вирішили трохи покататися на лижах, доки злетяться пташки.

Повертаючи додому, зайшли до своєї їдальні. А там уже йде справжній бенкет! Налетіли щиглики галасливі, чижі, засмучені чечітки-сирітки, снігур поважно сів на борт, вівсянка полохливо озирається, навіть горобчик, сіренький стрибунець, хитро клює насіннячко.

Так усю зиму Василь з Миколкою годували птахів.

За О. Копиленком

18. Прочитати. Розповісти, як співають синиця, зяблик, сорока, жайворонок. Спів якої пташки вам найбільше подобається і чому?

ЯК ПТАХИ СПІВАЮТЬ

У кожного птаха — своя пісенька.

Кожна пісенька на щось схожа.

Ось синиця у чорній шапочці співає так, ніби краплинки у воду падають: «Дінь, дінь!»

Ось зяблик з картатими крильцями засвистів, ніби у дудочку: «Тюрлі-тюрлі-фіу!»

Ось сорока з довгим ступінчастим хвостом заторохкотіла, ніби дерев'яна тріскачка: «Тр-р-р-р!»

А ось жайворонок над полем співає. Я не знаю, який він. Так високо він залетів, що із землі його не побачиш.

І я не знаю, на що схожа його пісенька. То принесе її вітром, то віднесе. Дивлюсь у небо, мружусь від сонця. І здається мені, що це нагріте повітря дзвенить.

Гей, жайворонку! Спустиись нижче, дай послухати твою пісеньку! На що вона схожа? «На дзвіночок? На дзвіночок! На скляний дзвінкий дзвіночок, підвішений до неба на ниточці!»

Є. Шим

19. Прочитати. Знайти в тексті місця, де говориться про красу рослин та пташиний спів. Розповісти про це.

КВІТИ Й ПІСНІ

Іду полем, а квітів безліч. Квітів яскравих, радісних, буйних. Вітрець їх коливає, вони хитають голівками і ваблять до себе. Зелень свіжа й чиста.

Уже озимина піднялася мало не по коліна. Ярові хліба, мов той зелений шовк, прослалися перед очима.

А трави, густі, пахучі, шелестять під ногами.

Спинимось тут на узліссі і послухаємо пташиних пісень.

Кожна пташка славить травень, і кожна славить на свій голос. Часом він буває і не дуже приємний, але, напевне, пташці здається, що вона співає найкраще.

Жовта з чорними плямами іволга гарно співає. Пісня цієї красуні — одна з найприємніших.

Деркач дере одноманітно на ближніх луках. Майже цілу добу не вгаває він.

Уже позітались усі пташки.

...Узлісся, луки, болото аж гудуть від радісних пісень!

За О. Копиленком

20. І. Прочитати та розповісти казку.

ДРІЗД І ГОЛУБ

(Казка)

Якось голуб став просити дрозда, щоб той навчив його гніздо мостити. Погодився дрізд. Та тільки поклав кілька гілочок, як голуб сів на них і вуркоче: «Знаю, знаю...»

Розгнівався дрізд та й каже:

— Коли знаєш, то навіщо просиш? — І полетів собі геть.

А голуб зовсім не вмів гнізда мостити. Ото скільки дрізд йому допоміг, таке гніздо в нього й лишилося назавжди.

II. Знайти й прочитати казку «Лисичка і Журавель». Розповісти її на занятті. Пояснити прислів'я: «Яке частування, таке й дякування».

21. Прочитати. Розповісти про користь птахів та про те, як учні охороняють їх.

ПЕРНАТІ ДРУЗИ

Птахи приносять велику користь лісам, полям, садам. Дрозди, граки й шпаки із землі добувають личинок шкідливих комах. Біля річок полюють на комах білі плиски. Є птахи, які полюють на деревах: вівчарик і славка — на

листках, синиця — на гілках і сучках, а пищуха, повзик і дятел — на стовбурах дерев. Дятел чудово бігає по стовбурах дерев, спираючись на жорсткий хвіст.

Багато птахів ловлять свою здобич у повітрі. Це мухоловки, стрижи, ластівки.

22. Прочитати про життя птахів у різних кліматичних зонах. Розказати про життя птахів у вашій місцевості.

ПТАХИ В АРКТИЦІ

В Арктиці живе багато птахів. Особливо багато їх у літній сезон. Узимку під час північної ночі, що триває два й більше місяці, на арктичній суші залишаються місцями тільки білі куріпки та полярні сови. Інші птахи відлітають у ті краї, де є їжа. У лісову зону, до морських просторів летять здебільшого морські птахи: гаги, кайри, люрики, чистуни. Інші птахи відлітають у далекі країни й повертаються тоді, коли настає літо. На скелях біля води птахи гніздяться. Це так звані пташині базари. На таких базарах багато галасу. Хрипло й плаксиво голосять мартини й поморники, кричать крячки, виводять одноманітні пересвисти кулики, гучно і нестямно кричать гагари.

Пояснити значення слів і висловів: сезон, суша, галас, голосять; виводять одноманітні пересвисти; кричать нестямно.

ПТАХИ ТУНДРИ

У тундрі літо коротке й холодне, а зима довга й сувора. Весна в тундрі настає пізно, але бурхливо. У травні прилітають перші птахи — гуси й лебеді. Птахи летять великими зграями. Слідом за гусьми й лебедями з'являються качки і разом з ними сокіл сапсан. Зимняк (мишоїд) і полярна сова прилітають трохи раніше. Коли настає тепла і ясна погода, прилітають кулики: побережники, чорноволки, турухтани.

У тундрі багато озер. На берегах озер птахи влаштовують свої гнізда. У низькорослому вербняку гніздяться качки — морська чернь, чирки, шилохвости, а також кулики-червоноволики, дупелі, гаршнепи, бекаси, плавунці.

Гагари влаштовують гнізда на берегах невеликих озер. На сухіших ділянках відкладають яйця білі куріпки.

Дрібні співочі пташки заселяють зарості верболозу на берегах річок. У кущах можна почути пісеньку

синьошийки, побачити білобрового дрозда, очеретянку, чечіток.

Відліт птахів починається вже наприкінці липня. Першими відлітають на південь кулики.

ЖИТТЯ ПТАХІВ У ТАЙЗІ

У тайзі порівняно небагато птахів. Живуть там глухарі, уральська сова, яструбина сова, мохноногий сич, дятел, зозуля, горіхівка, снігур, білокрилий шишкар і шишкар ялиновий.

Усі вони пристосовуються до тайгових умов. Шишкар живиться насінням хвойних дерев. У нього своєрідний дзьоб, нижня і верхня половинки якого перехрещуються. Ним легко добувати насіння з шишок. Шишкарі виводять пташенят узимку, коли на хвойних деревах багато шишок із стиглим насінням. Подрібненим насінням вони вигодовують своїх пташенят.

У хвойних деревах мало дупел. Тому багато птахів влаштовують гнізда у дуплах, видовбаних дятлами. Яструбина сова на відміну від інших сов проводить денний спосіб життя.

ГІРСЬКІ ПТАХИ

У горах на різній висоті різна рослинність і тваринний світ. Найбільш підвищені частини високих гір покриті снігом. Нижче зустрічаються лісові, степові та пустинні смуги. Гори заселяють різні птахи. Високо в горах живуть грифи, орли. Дрібні птахи залітають зрідка. Тундрова куріпка зустрічається в альпійській зоні гір Європи і Азії. У горах Азії живуть також грифи, індійські індики, альпійські галки. Снігурі та жовтоголовий корольок гніздяться в горах Кавказу.

У горах живуть птахи з швидким, стрімким польотом: кавказький гірський тетерев, гірський індик.

ПТАХИ ТРОПІКІВ

У тропіках живе багато птахів. Майже всі вони живуть на деревах.

Папуги мають дуже яскраве забарвлення. У них буває червоне, оранжеве, синє, сіре, голубувато-сізе пір'я.

Тут живуть райські мухоловки, зонтичні птахи, лірохвости.

Найменші птахи — колібрі. Живляться колібрі квітковим нектаром. Не сідаючи на рослину, пташка на льоту висмоктує нектар з квітки язиком. Трубчастий язик може висуватись далеко за межі довгого дзьоба. Живляться колібрі також і комахами. За день пташка з'їдає вдвічі більше їжі, ніж важить її тіло. Ці маленькі і красиві пташки літають дуже швидко, їхні крила роблять близько 50 змахів на секунду. Серце колібрі б'ється із швидкістю понад 1400 ударів за хвилину. Усіма кольорами сяють, світяться й виблискують колібрі в променях яскравого тропічного сонця.

ЖИТТЯ ПТАХІВ У ПІСКАХ

У пісках живе саксаульна сойка. Це наземний птах. Але гніздо сойка влаштовує на гілках саксаулу. Поки самка сидить на яйцях, самець тримається десь поблизу гнізда. Сойки дбайливо охороняють своїх пташенят. При наближенні ворога самець свистить, а самка поспішає відвести пташенят і сховати їх. Живиться сойка насінням рослин, жуками, дрібними ящірками. На зиму сойка робить запаси їжі, зариваючи їх у ямку або ховаючи в дупло.

Нерідко в пісках можна побачити найменшу з наших славок — пустинну славку. Чекан-плясун, що живе в пісках, дуже цікава пташка. Чекан-плясун постійно рухається, крутиться на місці, щохвилини присідає, «кланяється».

23. Розповісти про свої спостереження над перельотом птахів. Дізнатись, які птахи відлітають в інші краї. Чому?

Розповісти про життя птахів, які не відлітають з вашої місцевості.

24. Переглянути діафільми: «Хто як зимує?», «Їдальня для птахів». Коротко переказати їх зміст.

25. Під час прогулянки до лісу (парку) зробити малюнки про події з життя птахів.

Користуючись малюнками, розповісти про життя птахів у лісі (парку).

26. Попросити старших братів, сестер прочитати (розповісти) про рідкісних птахів, про найбільших і найменших птахів, рекордсменів швидкості тощо.

Орієнтовні види завдань до теми «Птахи»

1. Гра «Хто більше?» Учні повинні пригадати та назвати всіх відомих їм птахів.

2. Назвати тих птахів, у назвах яких є звук с.

3. Повторити за логопедом назви рідкісних птахів. Відібрати кілька малюнків рідкісних птахів і запам'ятати їх назви.

4. Прочитати. Знайти в тексті ті місця, де говориться про пір'я, груди, кігті, хвіст, дзьоб дятла. Описати птаха, користуючись словами тексту.

ЛІСОВИЙ БАРАБАНЩИК

Якщо розглядати дятла зблизька, передусім впадає в око його строкате оперення. Переважають тут білий і чорний кольори. Груді лісового барабанщика бруднуватого забарвлення.

Коли птах повертається до вас боком, то ви бачите його довгі з гачкуватими кігтями лапи; два пальці спрямовані вперед, два — назад. Кігтями дятел міцно тримається за кору. Підтримувати тіло в прямовисному положенні йому допомагає хвіст, загострені на кінцях пера якого впираються в стовбур дерева.

Дуже цікава у птаха форма дзьоба: він міцний, гранчастий, нагадує долото, з досить широким і гострим кінцем.

5. Описати добре відомого птаха за планом.

П л а н

1. Зовнішній вигляд.
2. Де живе? Яке в нього гніздо?
3. Чим живиться?
4. Чим годує пташенят?
6. Розповісти про те, як птахи здобувають корм, де живуть.

7. Дати відповіді на запитання: «Який хвіст у ластівки? Які птахи відлітають на південь і чому? Які птахи прилітають зимувати до нас? У якого птаха довга шия?»

8. Розповісти про перелітних птахів, використавши подані словосполучення.

Веселі птахи, зібрались у дорогу, синє небо, на далекому острові.

9. Підготувати розповідь про птахів. У розповіді використати слова: восени, взимку, навесні, влітку.

10. Розказати про переліт птахів. У розповіді використати слова, що відповідають на питання: к у д и? д е? з в і д к и? я к? к о л и?

11. Пояснити значення слів: спостережливий, вожак, зграя, знищувати, стрекотати, вистилати.

12. Прочитати вислови. Пояснити їх значення.

Щебече, як ластівка; скрекоче, як сорока; налетів, як яструб; одягнувся, як папуга; бачить, як сова вночі.

13. Прочитати. Пояснити зміст висловів.

Слово — не горобець, вилетить — не піймаєш.

Ластівка день починає, а соловей його кінчає.

Пищить снігур — скоро зима буде.

14. Дібрати слова, протилежні за значенням.

веселий — сумний	чужий —
сильний —	спокійний —
низький —	гострий —

15. Дібрати слова за зразком.

Зразок: ластівка (яка?) — проворна, весела, непокійна.

Горобець, сорока, соловей, сокіл, дятел.

16. Утворити нові слова за зразком. Зразок: сильний — сильніший. Веселий, слабкий, гострий, густий.

17. Змінити слова за зразком.

Зразок: соловей — соловейко, качка — качечка.

Гуска, синиця, ластівка, сокіл, горобець, чапля, чиж, чайка.

18. Утворити слова за зразком. Зразок: сова — совеня.

Гуска, сорока, сокіл, галка, страус, снігур, сич, шпак.

19. Утворити від поданих слів однину.

Снігурі, сови, ластівки, солов'ї, синиці, яструби, сороки, соколи, сойки, журавлі.

20. Утворити від поданих слів множину.

Сова, синиця, сич, страус, альбатрос, буревісник.

21. До кожного слова додати одне з таких слів: мій, моя, моє.

Зразок: мій соловей, моя зозуля.

Соловей, зозуля, яструб, совеня, гусеня, синиця, сокіл, сороченя, сойка, снігур, стриж, сивка.

22. Подані слова записати у два стовпчики за зразком.

Зразок:	хто?	що?
	гуска	дзьоб

Гуска, дзьоб, хвіст, сич, крило, яструб, тулуб, шия, снігур, пір'я, сокіл, пташка, горобець.

23. Змінити слова за питаннями.

Що робив?	Що робить?	Що робитиме?
скавав	скаче	скакатиме
стрибав		
сидів		
носив		
летів		

24. Прослухати назви птахів. Запам'ятати ті з них, у назвах яких є звук с.

Буревісник, синиця, осоїд, сич, яструб, сорока, стриж, ластівка, голуб, лелека, ремез, зозуля, качка, глухар, ворона, шпак.

25. Прослухати і запам'ятати назви тих птахів, що починаються звуком с.

Славка, галка, сойка, соловей, лиска, плиска, папуга, сокіл, стриж, сова, орел, вівсянка.

26. Прослухати і запам'ятати назви тих птахів, у назвах яких звук с стоїть у середині слова.

Сова, соловей, яструб, ластівка, сойка, снігур, гуска, сорока, просіянка, вівсянка, синиця.

27. Прослухати і визначити, який звук повторюється у кожній групі слів.

Орлан, омелях, одуд, орел; рябчик, ремез, глухар, снігур; качка, колібри, індик, щеврик; соловей, сокіл, сорока, стрепет, альбатрос, бекас, сухоніс, страус; яструб, буревісник, ластівка, плиска.

28. Прочитати спочатку ті слова, в яких наголос стоїть на першому складі, потім — на другому, третьому.

Сокіл, сова, гуска, страус, ластівка, снігур, буревісник, альбатрос, селезень, соловей, осоїд, славка.

29. Записати подані назви птахів за алфавітом.

Снігур, орел, ворона, качка, гуска, плиска, лиска, індик, цесарка, лебідь, жайворонок, зозуля, чистун, фазан.

30. Вписати назви птахів (учням дозволяється користуватись малюнками птахів).

31. Відгадати, який птах в якому будиночку живе.

32. Пригадати десять назв птахів. Записати їх в алфавітному порядку.

33. З букв, що входять у назву птаха, скласти нові слова за зразком.

Зразок: ластівка — ліс, стіл, сік, ласка. Ластівка, шилохвіст, синьошийка.

34. Від поданих слів утворити назву птаха, змінивши одну букву в слові.

Листівка, казан, осел, козуля, миска, гайка, палка.

35. Замість крапок вставити такі букви, щоб утворилась назва птаха.

. ріпка, сніг .., .. труб, сорок ., .рак, .волга.

36. З кожного слова взяти по букві (з першого — першу, другого — другу, з третього — третю і т. д.), щоб утворилась назва птаха.

Сивка, стриж, куріпка, сова, чистун, страус (страус). Сорока, чиж, сова, сойка, галка (сивка). Снігур, ворона, бекас, чечітка, дятел (сокіл).

37. Розмістити слова — назви птахів в такій послідовності, щоб кожне наступне слово починалось такою буквою, на яку закінчилось попереднє.

Лірохвіст, ворона, тетерев, снігур, альбатрос, ремез, кулик, зяблик, куріпка.

38. Прочитати. Виписати назви птахів у три стовпчики: у перший — односкладові слова, у другий — двоскладові, а в третій — трискладові.

Сокіл, крук, чиж, дрізд, сич, снігур, плиска, вівсянка, яструб, просянка, страус, ремез, дубоніс, стриж, гуска.

39. Пригадати назви птахів, які складаються з одного складу, двох, трьох, чотирьох.

40. Пригадати п'ять назв птахів. Визначити, скільки голосних і приголосних звуків у кожному слові.

41. Відгадати слово, що сховалось у кожному слові — назві птаха: сорока, сокіл, лисуха, снігур, лірохвіст, буревісник, чайка, іволга, дубоніс, жайворонок, секретар, сухоніс.

42. Визначити, з яких двох слів складаються назви птахів: дубоніс, личинкоїд, лірохвіст, медосос, синьошийка, сухоніс, червонозобик, шилохвіст.

43. Прочитати слова, вставивши пропущені букви.

С . ва, я . труб, лас . івка, с . ниця, ро . те, . вистить,
с . аче.

44. Скласти слова із складів.

Со-, си-, -ловей, гус-, со-, -рока, -кіл, -ниця, со-, стра-,
-ус, -ка.

45. Вставити пропущені слова з дужок.

СОРОКА

Прилетіла ... до білки:

— Ти зроби мені, білко,

На ... я вчитимусь грати,
по дворах перестану гасати.

(*Сопілці, сорока, сопілку*).

46. З поданих слів утворити словосполучення за зразком. Зразок: гострий зір, сизий голуб.

Гострий, вухата, проворна, сильний, степовий, сіра, сизий, яструб, голуб, чапля, ластівка, сова, орел, зір.

47. Утворити нові словосполучення. Скласти з ними речення.

Зразок: довгий дзьоб — короткий дзьоб.

Довгий дзьоб, сильні крила, довгий хвіст, великий птах.

48. Скласти речення з поданими словами.

Веселий, весело; голосний, голосно; красивий, красиво.

49. Списати. Підкреслити в словах глухі приголосні.

Неспокійний, довгоносий, спостережливий, степовий, пухнастий, слабкий.

50. Списати. Підкреслити в словах дзвінкі приголосні.

Сильний, красивий, веселий, густий, довгоносий, співочий.

51. Пригадати кілька назв птахів. Записати ті з них, в яких є м'які приголосні звуки.

52. Пригадати кілька назв птахів, які закінчуються на м'який приголосний.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бельтюков В. И.** Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи. М.: Педагогика, 1977. 175 с.
2. **Винокур А. С.** Подолання мовного недорозвинення у дітей молодшого шкільного віку. К.: Рад. школа, 1977. 141 с.
3. **Выгодская И. Г., Гегелия Н. А., Кочеровская Т. И** Исправление нарушения звукопроизношения у подростков. М.: Просвещение, 1977. 167 с.
4. **Гамалій А. Т.** Ігри та цікаві вправи з української мови для 1—3 класів. К.: Рад. школа, 1980. Ніс.
5. **Гвоздев А. Н.** Вопросы изучения детской речи. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. 467 с.
6. **Жильцова О. Л.** Виховання правильної звуковимови у дітей старшого дошкільного віку. К.: Рад. школа, 1971. 150 с.
7. **Каше Г. А.** Исправление недостатков речи у дошкольников М.: Просвещение, 1971. 191 с.
8. **Користенська Г. П.** Анатомія, фізіологія і патологія органів слуху і мови. К.: Вища школа, 1976. 96 с.
9. **Краєвський Р. С.** Порушення мови та їх усунення. К-Рад школа, 1960. 143 с.
10. Курс сучасної української літературної мови /За ред. **Л. А. Булаховського**. К- Рад. школа, 1951. 513 с.
11. **Левина Р. Е.** Разграничение аномалий речевого развития у детей. — Дефектология, 1975, № 2, с. 12—16.
12. Методика обучения глухих устной речи /**Ф. Ф. Рау, В. И. Бельтюков, К. А. Волкова и др.** М.: Просвещение, 1976. 277 с.
13. **Никашина Н. А.** Педагогическое изучение недостатков речи детей. — Дефектология, 1969, № 4, с. 21—26.

14. **Передрій Г. Р., Смолянінова Г. М., Непійвода Ф. А.** Цікава грамати́ка. К.: Рад. школа, 1967. 308 с.
15. **Правдина О. В.** Логопедия. М.: Просвещение, 1973. 270 с.
16. **Рау Е. Ф., Рождественская В. И.** Смешение звуков речи у детей. М.: Просвещение, 1972. 207 с.
17. **Рау Ф. Ф., Слезина Н. Ф.** Методика обучения произношенію в школе глухих. М.: Просвещение, 1981. 189 с.
18. **Романова Л. С.** Цікаве про тварин. К.: Наук, думка, 1980. 157 с.
19. **Савченко М. А., Смирнова Л. О.** Виправлення вад вимови в учнів молодшого шкільного віку.
20. К.: Рад. школа, 1969. 151 с.
21. **Соколенко Н. И.** Дидактический материал по исправлению недостатков произношения.
22. М.: Просвещение, 1964. 278 с.
23. Сучасна українська літературна мова /За ред. **І. К. Білодіда**. К.: Наук, думка, 1969. 435 с.
24. **Тоцька Н. І.** Збірник орфоепічних вправ з української мови для 1—3 класів. К: Рад. школа, 1980. 111с.
25. **Тоцька Н. І.** Фонетика української мови та її вивчення в початкових класах. К.: Рад. школа. 1981. 181 с.
26. **Успенская Л. П., Успенский М. Б.** Сборник речевого материала для исправления произношения звуков у подростков. М.: Просвещение, 1977. 217 с.
27. **Хватцев М. Е.** Логопедия. М.: Учпедгиз, 1959. 474 с.
28. **Ястребова А. В., Конюшкова Е. П.** Логопедическая работа с учащимися общеобразовательной школы, имеющими нарушения речи. — Дефектология, 1974, № 2, с. 43—48.
29. **Ястребова А. В.** Коррекция нарушений речи у учащихся общеобразовательной школы. М.: Просвещение, 1978. 101 с.

ЗМІСТ

Передмова	2
Коротка характеристика вад звуковимови	3
Анатомо-фізіологічні основи вимови й сприймання звуків	5
Обстеження дитини з вадами звуковимови	11
Загальні методичні рекомендації щодо подолання вад звуковимови й звукосприймання	22
Формування правильної звуковимови	23
Розвиток фонематичного сприймання	43
Вади вимови окремих звуків та методика їх подолання	62
Голосні звуки	63
Приголосні звуки	68
Планування роботи	105
Орієнтовний перспективний план роботи з групою першокласників, що мають вади звуковимови	106
Щоденне планування	112
Навчальні картки	149
Мовний матеріал для роботи над звуками с, с'	159
Тема «Птахи»	-
Використана література	182

Копія знята 2004 р.

МАРИЯ АБРАМОВНА САВЧЕНКО

Методика исправления недостатков произношения у детей
(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа», 252053, Киев,
Ю. Коцюбинского, 5.

Зав. редакцією спецшкіл Л. М. Матвеева. Редактор Т. О.
Сесерина.

Літредактор Л. О. Поповченко. Художній редактор Г. І.
Грибова.

Обкладинка художника Н. /С Личак. Технічний редактор
В. М. Зайцева.

Коректори Т. Ю. Яремчук, Т. О. Соколова.

Інформ. бланк № 2843.

Здано до набору 18.03.83. Підписано до друку 12.09.83. БФ
03914.

Формат 84Х108/32. Папір друк. №2. Гарнітура літературна.
Спосіб друку високий. Умови, арк. 8,82. Умови, фарбо-відб.
9,07.

Обл.-видавн. арк. 9,17. Тираж 9800 пр. Видави. № 28067.
Зам. № 1225.

Ціна 45 к. Видавництво «Радянська школа». 252053, Київ,
Ю. Коцюбинського, 5.

262001, Житомир, Комсомольська, 19. Обласна друкарня.